

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. lipnja 2018.
DOI: 10.20901/pm.56.2.01

Historijskomaterijalistička kritika postmarksizma: problem revolucionarnog subjekta

---

KARLO JURAK

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Marksistička teorija, kao i sve druge teorije, podliježe posljedicama podjele rada na materijalni i duhovni, koju Marx u *Njemačkoj ideologiji* označava kao prvu pravu podjelu rada u klasnim društvima. U fenomenu tzv. zapadnog marksizma, ali ponajviše u postmarksističkim transformacijama najbolje se vide te posljedice za sâm marksizam. Stoga je cilj ovoga rada primijeniti upravo historijskomaterijalističku metodu na postmarksizam te opisati i objasniti transformacije revolucionarnih subjektivnosti koje prate tu mutaciju u marksističkoj teoriji. Prije toga treba ugrubo napraviti periodizaciju marksizma služeći se nekim terminima Perryja Andersona te, na tom tragu, postmarksizam predstaviti kao drugu fazu zapadnog marksizma. U središnjem dijelu rada tako su predmet interesa glavne karakteristike postmarksizma koje uključuju zamjenu klasnih politika identitetskima, partikularizaciju i fragmentaciju društvenih borbi te kooptaciju borbi u dominantni društveno-politički okvir. Sve je to popraćeno obraćanjem pažnje na neke promjene u proizvodnim odnosima te na prateći neoliberalni zaokret na ekonomskom, političkom i kulturnom planu. Radi lakšeg razumijevanja tih transformacija izlaže se kratki pregled nekih preteča postmarksizma i teorijskih koncepata koji su znatno utjecali na postmarksističke teorije, a nakon toga objašnjavaju se najistaknutiji primjeri konstitucije različitih revolucionarnih subjektivnosti u nekim postmarksističkim teorijama. Na samom se kraju naglašava važnost nadilaženja tih partikularnih pozicija te teorijski afirmira univerzalizam i ističe njegova praktičko-politička važnost i potencijalnost. Time je dan bitan ulog povratku na historijska izvorišta marksizma koja su i omogućila njegovu autorefleksiju.

Ključne riječi: marksistička teorija, postmarksizam, historijski materijalizam, revolucionarni subjekt, zapadni marksizam

1. Uvod: marksizam kao dio cjelokupne društvene prakse

Podjela rada postaje stvarno podjela tek od trenutka, kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada. Počevši od toga trenutka, svijest *može* stvarno uobraziti da

je ona nešto drugo nego svijest o postojećoj praksi, da može *stvarno* nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno – od toga trenutka svijest može da se emancipira od svijeta i da prijede na stvaranje “čiste” teorije, teologije, filozofije, morala itd.

(Marx i Engels, 1967: 376-377)

Karl Marx i Friedrich Engels posvetili su ogroman dio svog opusa jedinstvu materijalnog i duhovnog, tvrdeći da nema izdvojenog svijeta ideja i pripadajućih duhovnih institucija izvan i nezavisno od materijalnog svijeta i konkretnih praksi.¹ Riječ je o jednoj od glavnih premisa historijskog materijalizma bez koje se historijski materijalizam uopće ne može primjenjivati na historijske fenomene. Upravo gore navedeni citat iz *Njemačke ideologije* sumira središnju misao oko odnosa između materijalnog i duhovnog, teorije i prakse, bitka i mišljenja. Važnija od te teze samo je teza iznesena u prvoj rečenici koja uvodi problem historijski proizvedene podjele rada – realnost podjele rada na materijalni i duhovni nadaže se kao izvor iluzija da se svijest i svijet ideja mogu izdvojiti iz postojeće materijalne prakse, štoviše, da se mogu emancipirati te utjeloviti u institucijama i specifičnim oblicima znanja (teologija, filozofija, moral itd.).

Međutim, razvijajući historijskomaterijalističko gledište, Marx i Engels također su razvijali jedan sistem znanja, tj. teoriju koja, makar govori o jedinstvu s praksom, odnosno jedinstvu materijalnog i duhovnog, ipak i dalje ostaje teorijom. Drugim riječima, teorija s pretenzijom razbijanja iluzija o samostalnosti ideja u odnosu na materijalne prakse i dalje ne može pobjeći od toga da je i sama teorija te da podliježe gore iznesenom problemu uslijed temeljne društvene podjele rada. Sukladno tomu, ovdje je od središnjeg interesa historijskomaterijalistički odnos prema samom marksizmu, tj. svojevrsni marksistički autorefleksivni odnos. On je utoliko bitniji ukoliko smo svjesniji da je marksizam doživio bezbroj vlastitih transformacija od sredine 19. stoljeća do danas. Te transformacije marksizma ne izvire iz unutarnje logike teorije niti se mogu promatrati kroz prizmu “istinskog” i “lažnog”. Umjesto toga svim marksističkim konceptima valja pristupiti s obzirom na specifične uvjete njihova oblikovanja, što znači s obzirom na društvenu praksu – od političkih borbi do akademskih uvjeta proizvodnje znanja. Zato je u središtu interesa ovoga rada upravo postmarksizam – na primjeru njega najbolje se odražavaju posljedice podjele rada na materijalni i duhovni u sferi same marksističke teorije.

Taj problem primjećuje Predrag Vranicki već na samom početku svoje knjige *Historija marksizma*:

¹ Prethodna verzija ovog rada bila je diplomski rad koji je autor obranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom Ankice Čakardić.

Je li Marxova misao u sebi tako protivrječna, ili su razlozi u drugim okolnostima? Postoji li jedan marksizam, marksizam kao takav, ili i Marxova misao doživljava sličnu sudbinu svake velike misli: da svaka epoha, s obzirom na svoje probleme i konstelacije, vidi i različite aspekte dotične misli, a još više pojedinci koji ne samo izražavaju bivstvo svoje epohe nego i svoje vlastite mogućnosti? Historija ove misli morala bi dati odgovore barem na najvažnija od ovih pitanja, da ih po mogućnosti objasni (Vranicki, 1975: 15).

Vranicki, dakle, primjećuje upravo ono što se ovdje nameće kao središnji problem – kako je marksizam bio moguć, kako se razvija i kako se transformira s obzirom na društveno-političke uvjete epohe u kojoj se nalazi te kako, posljedično, s tog aspekta razmatrati mutacije u marksizmu koje su, naročito postmarksistička, posljedica izvjesnih promjena uzduž socijalnog, političkog, kulturnog i akademskog polja? Vranickom je to pitanje bilo jedno od ključnih motiva da krene pisati *Historiju marksizma* te nastoji ponuditi izvjesnu periodizaciju. Osim toga pisanje historije za njega ima i heuristički značaj, što se ovdje zapravo nameće kao ključna stvar:

Historija marksističke misli treba, po mom mišljenju, u prvom redu da pokaže koliko je i koji marksizam u određenim razdobljima bio stvaralačko rješenje, koja je varijanta marksizma imala svoju najdublju historijsku opravdanost i bila zaista historijski suvremena (*ibid.*: 8)

Sintagma “stvaralačko rješenje” upućuje na jednu neizostavnu sastavnicu marksističke misli (kao slobodne misli *par excellence*) – na neodvojivost teorije i prakse, pri čemu je stvaranje “praktičkoga svijeta” zapravo spoznajni proces. Ovo opće mjesto mora pratiti sva daljnja razmatranja o varijantama marksizma kako bi uopće bila moguća refleksija o transformacijama marksističke teorije. Ono izvan toga, čime se želi izbjeći pogubni relativizam, odnosi se na zajednički teorijski utemeljen kriterij koji omogućuje imanentnu kritiku marksizma – taj kriterij mora činiti samu jezgru marksističke teorije.

Uzimajući u obzir da su znanstveni socijalizam i marksistička teorija u cjelini također samo proizvodi konkretnih društvenih uvjeta, prisiljeni smo referirati se na okvir koji se primjenjuje na bilo koji drugi oblik teorije i znanstvene prakse. Štoviše, kada se tome želi pristupiti historijskomaterijalistički, onda ne možemo na znanstveni socijalizam i marksističku teoriju gledati kao na privilegirane u tom smislu. Njezine se glavne karakteristike mogu podijeliti na epistemološke i historijske. Epistemološke, izražene u gore citiranim dijelovima *Njemačke ideologije*, izražavaju nešto bez čega se ne može razmatrati nijednu intelektualnu praksu, a historijske, vezane ponajviše uz kritiku političke ekonomije, ukazuju na vidljivost suštinskih kontradikcija u postojećem društvu i mogućnost njihova razrješavanja. Držeći se te jezgre, valja vidjeti kako se ta revolucionarna teorija nakon Marxa i Engelsa obli-

kuje te kako na nju utječu promjene u samoj društvenoj strukturi. Poseban će naglasak biti stavljen na postmarksizam kao vrhunac tih promjena. Drugim riječima, gledajući konkretnu praksu, nastojat ćemo objasniti formiranje raznih (post)marksističkih teorija te iz same te prakse izvući zaključak koji donosi najveću spoznajnu, političku i historijsku potencijalnost. Taj zaključak stremi nadilaženju razdvajanja marksističke teorije kao znanosti o funkcioniranju kapitalističkog načina proizvodnje i marksizma kao političkog projekta. On tome može stremiti samo u mjeri u kojoj praksa potvrđuje spoznajnu vrijednost historijskog materijalizma. U tu svrhu prvo treba ponuditi jedan oblik periodizacije marksizma povezan s periodizacijom socijalne i političke povijesti.

2. Periodizacija marksizma

Sada mogu da se sumiraju karakteristike koje definišu zapadni marksizam kao odvojenju tradiciju. Rođen posle prvog svetskog rata iz propasti proleterske revolucije u razvijenim delovima evropskog kapitalizma, on se razvijao u sve većem rascepu između socijalističke teorije i prakse radničke klase... Strukturalno razilaženje teorije i prakse, koje je svojstveno prirodi komunističkih partija ove epohe, isključuje jedinstvo političko-intelektualnog rada onog tipa koji je karakterisao klasični marksizam. Rezultat toga bilo je povlačenje teoretičara na univerzitete, daleko od života proletarijata u sopstvenoj zemlji, i prebacivanje teorije iz ekonomije i politike u filozofiju.

(Anderson, 1985: 162-163)

2.1. Teza o zapadnom marksizmu

Zastupajući tezu o zapadnom marksizmu, Perry Anderson nudi oblik periodizacije marksizma za koji kao temeljni kriterij uzima odnos između teorije i prakse (*ibid.*: 41, 71, 77). Tako prvi period, koji naziva klasičnom tradicijom, obuhvaća vrijeme od početka Marxova i Engelsova stvaralaštva do kraja dvadesetih godina prošlog stoljeća. Glavna je karakteristika toga perioda visok stupanj povezanosti teorije i prakse, što znači velik angažman marksističkih teoretičara u samom radničkom pokretu. Drugi period označava djelomičan raskid veze teorije i prakse, što je konkretno povezano s počecima degeneracije socijalističkoga projekta u Sovjetskom Savezu te sa specifičnim stanjem radničkog pokreta na Zapadu (određenog tehnološkim napretkom i rekonfiguracijom radničke klase, jačanjem uloge tzv. civilnog društva, usponom fašizma itd.). Taj period on naziva zapadnim marksizmom, što je već simptom poraza marksizma, čiji je učinak veće pomjerenje marksističke teorije u akademsko polje, udaljavanje od političke bojišnice i veća teorijska produkcija. Treći period Anderson vezuje uz kraj šezdesetih godina 20. stoljeća kada su u prvom planu bila majska zbivanja 1968., pa je u tome vidio konačno obnavljanje jedinstva teorije i prakse. Pritom je povećanu pažnju pridavao upravo navodnom vra-

ćanju Trockom. Ta Andersonova razmatranja koja se tiču trećeg perioda izuzetno su sporna i podložna znatnoj reviziji, naročito nakon drugih promjena u teorijskom i praktičkom polju koje su izravna posljedica prekretnice koju je Anderson dobro vremenski detektirao, ali pogrešno protumačio.²

Početak perioda klasične tradicije obuhvaćaju epohalna filozofska, politička i ekonomska djela Marxa i Engelsa, kojima je nadvladano hegeloštvo i klasična politička ekonomija te su u rastući radnički pokret uvedeni principi znanstvenog socijalizma. Kraj tog perioda zahvaćen je pobjedom Oktobarske revolucije i porazom revolucije u Njemačkoj.³ Unutar klasične tradicije revolucionarni subjekt je internacionalni proletarijat, radnička klasa kojoj je pridana uloga historijskog aktera koji će razriješiti kontradikcije kapitalističkog načina proizvodnje i izgraditi socijalističko društvo. Kako Anderson dobro primjećuje (*ibid.*: 50), doista je velik dio prvaka marksističke misli bio neposredno angažiran u radničkom pokretu te se s pravom može reći da je jedinstvo teorije i prakse postignuto na najdosljedniji mogući način. Ono što je Anderson ipak većim dijelom zanemario jest ozbiljna podjela unutar te klasične tradicije, koja se ogleda ne samo u razlikovanju Prve, Druge i početka Treće internacionale nego i u vrlo konkretnom rascjepu na revolucionarnu komunističku struju i revizionističko-reformističku socijaldemokratsku struju. U tom smislu nije samo Bernsteinova i Kautskyjeva revizija⁴ jedini pokazatelj te shizme, već i realna frakcijska podjela prije i za Oktobarske revolucije – ona pobjednička, boljševička struja tako je utrla put daljnjem razvoju realnog socijalizma u Rusiji, tj. u Sovjetskom Savezu, ali je isto tako poraz revolucije u Njemačkoj uvjetovao daljnje formiranje reformističkih nasada u samom radničkom pokretu, ali i famozno razdvajanje teorije i prakse. To se dogodilo na dva načina i u dva smjera: prvi se tiče djelomičnog razbijanja iluzija o svjetskoj revoluciji i orijentacija k izgradnji socija-

² Treba ipak uzeti u obzir da je Anderson *Razmatranja o zapadnom marksizmu* napisao sredinom sedamdesetih godina kada se ni izbliza još nisu mogle znati i razumjeti konzekvence koje donosi neoliberalni zaokret u ekonomiji te događaji 1968. godine na lijevoj sceni. Međutim, baš se zato još i više može reći da je kritika Andersona opravdana jer je on tako rano olako protumačio događaje iz 1968. godine kao afirmaciju trockizma.

³ To da je kraj jednog perioda označen jednom pobjedom (na Istoku) i jednim porazom (na Zapadu) možda najbolje oslikava i uvjete mogućnosti za drugi period. Točnije, drugi se period onda prema tome jedino i može računati na onaj “pobjednički” i onaj “poraženi”. Bez toga nema shvaćanja ni zapadnog marksizma ni treće faze razvoja marksističke teorije, još uvijek tekuće i nedovoljno istražene.

⁴ A u njihovoj se reviziji zorno može vidjeti kako se strategije borbe i status revolucionarnog subjekta počinju razlikovati čim se opaze izvjesne promjene u društvenoj strukturi – još je Engels pred sam kraj života počeo govoriti o strukturnim prilagodavanjima kapitalizma, da bi u krajnje evolucionističko-mehanicističkoj paradigmi to do krajnjih konzekvenci razvili Bernstein i Kautsky, čime su u radnički pokret unijeli revizionizam i reformizam. Vidi npr. Bernstein (1981).

lizma u jednoj zemlji; drugi se odnosi na posljedičnu izoliranost radničkog pokreta u zapadnim zemljama od sovjetske matice.⁵

Drugi period počinje upravo tom pobjedom i porazom, odnosno njihovim neposrednim posljedicama. Prema tome, samo bismo parcijalno mogli govoriti o tom periodu kao periodu zapadnog marksizma – to uistinu vrijedi za zapadne zemlje, ali ne i za Sovjetski Savez gdje je realni socijalizam odnio pobjedu. Također, kraj tog perioda okvirno doista označavaju majska previranja 1968. godine. Stoga, prateći drugi period, paralelno moramo pratiti njegov pobjednički i njegov poraženi dio. Pobjednički dio iznjedrio je realsocijalističke režime koji svoje širenje doživljavaju slomom fašizma 1945. godine. No to širenje ionako je uglavnom produžena ruka Sovjetskog Saveza, tj. sovjetskog realsocijalizma, izuzevši Jugoslaviju i još neke zemlje tzv. Trećeg svijeta. Karakteristike tih režima mahom uključuju etatističko-birokratski način upravljanja državom i privredom, otuđenje partije kao navodne avangarde radničke klase od same radničke klase te opće izopačenje marksističke misli u kultu ličnosti i predominaciji jedne partije i jake države. Cijeli taj dio ipak se samo uvjetno može označiti kao staljinizam, s obzirom na to da navedene karakteristike imaju i režimi koji nisu nužno staljinistički (jugoslavenski, kineski, korejski itd.). S druge strane imamo tzv. zapadni marksizam o kojemu govori Perry Anderson (1985: 72) koji vrlo dobro određuje neke njegove značajke – strukturalno razilaženje marksističke teorije s političkom praksom kao simptom poraza (*ibid.*: 77), dovođenje uže filozofskih tema u prvi plan (računajući ponajviše utjecaj predmarksističkih idealističkih filozofija), intenzivnije proučavanje nadgradnje (naročito kulturnog aspekta), kombinacije marksizma s drugim teorijama (npr. s psihoanalizom), pesimistički nazor u odnosu na mogućnost komunističke budućnosti, diskurzivna opterećenost iskaza, tj. nastanak proletarijatu nedostupnog i neprohodnog idioma. Filozofi poput mislioca Frankfurtske škole (Horkheimer, Marcuse, Adorno), Gramscija, Lukácsa, Collettija, Volpea, Sartrea, Althussera i Lefebvrea predstavljaju glavne pripadnike “zapadnog marksizma”.

Početak trećeg perioda može se povezati s događanjima 1968. godine (*ibid.*: 167), odnosno majskim previranjima koja su označila dvije stvari – stvaranje vizije drugačijeg društva (različitog od kapitalizma na Zapadu i realsocijalizma na Istoku)

⁵ To ne znači da komunističke partije u zapadnim zemljama nisu još dugo, naročito prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata, bile ideološki, financijski i strukturalno zavisne od Komunističke partije Sovjetskog Saveza, nego da se upravo neuspjehom jedne revolucije koja je imala potenciju rasplamsati se u svjetsku omogućio separatan razvoj radničkog pokreta i komunističkih partija u zapadnim zemljama s obzirom na različite ekonomske, političke i kulturne okolnosti. Prije svega, notorna je činjenica da je u zapadnim zemljama kapitalizam bio razvijeniji, a prema tome i njegove političke institucije, uključujući i civilno društvo u najširem smislu. Posljedice koje iz toga proizlaze jesu i mogućnost djelomične integracije radničke klase u kapitalistički sistem, kompromisi između rada i kapitala, razvoj političkih sloboda itd.

i formiranje novog subjekta oličenog uglavnom u studentima, progresivnoj srednjoj klasi i novim društvenim pokretima (borcima za zaštitu okoliša, za prava žena te seksualnih i rodnih manjina itd.).⁶ Dok je Anderson u tome vidio svojevrsnu ponovnu afirmaciju klasične tradicije (iako postavljene na višu razinu), mi ovdje vidimo zapravo nastavak zapadnog marksizma, i to, slijedeći njegove glavne karakteristike, u znatno čišćoj i dosljednijoj formi, te stoga u periodu od 1968. do danas možemo govoriti o drugom valu ili drugoj fazi zapadnog marksizma. Tako s jedne strane imamo očitu propast realsocijalističkih režima koji se više ne mogu nositi sa svojim unutarnjim kontradikcijama i pritiskom izvana, a s druge strane imamo jačanje novih lijevih progresivnih pokreta koji istupaju iz dominantnog okvira degenerirane klasične tradicije otjelovljene u etatističkim režimima, ali i iz okvira kapitalizma “države blagostanja” na Zapadu.⁷ Unatoč tome drugim valom zapadnog marksizma zapravo se produbljuje akademizacija začeta u periodu zapadnog marksizma – štoviše, razdvajanje teorije i prakse dodatno se zaoštava. Padom Berlinskog zida ta struja ostaje praktički jedina preostala struja marksističke teorije, a s obzirom na njezinu ukalupljenost u eklektički postmodernistički okvir s pravom je možemo zvati postmarksističkom.

2.2. Postmarksističko preoznačavanje marksističke teorije – faktori prijelaza

Postmarksističko preoznačavanje marksističke teorije možemo pratiti na nekoliko razina: ekonomskoj, političkoj i kulturnoj (uzetih u užem smislu). Ova podjela uvedena je ugrubo jer te razine nije moguće u potpunosti razdvojiti. Na ekonomskoj razini možemo primijetiti prijelaz iz fordizma u postfordizam. Fordistički ekonomski model masovnog i totalnog karaktera podupirao je velike narative, bili oni u duhu klasične tradicije, realsocijalističkih uređenja ili zapadne “države blagostanja” unutar kojih su i stasali najpoznatiji autori andersenovskoga zapadnog marksizma. Ovdje se središnja preorijentacija ljevice i marksističke teorije vezuje uz razdoblje postupne demontaže države blagostanja i pokušaja njezine znanstvene delegitimacije, što se događa vrlo brzo nakon majskih previranja 1968. godine, a za što je teren stvoren i ranije.⁸

⁶ Mnogo je raznolike literature napisano na temu zbivanja 1968. godine. Za ovu svrhu dovoljno je referirati se na rad povjesničara Hrvoja Klasića *Jugoslavija i svijet 1968.* (Klasić, 2012) i preporučiti ga.

⁷ Dva su, dakle, ključna uvjeta za razvoj te faze marksizma i širih lijevih pokreta: kriza realsocijalizma i kriza kejnzijanzizma (utjelovljenog u tzv. državi blagostanja). Obje se krize susreću i razrješavaju u neoliberalnom zaokretu, o čemu će kasnije biti više riječi.

⁸ Još je ranije nastalo društvo *Mont Pelerin* koje je, kao *think-tank*, odigralo ključnu ulogu u neoliberalizaciji društva i akademskoj legitimaciji neoliberalnog zaokreta. Lobi tog društva iznudio je Nobelovu nagradu za ekonomiju u suradnji sa Švedskom bankom. Više o društvu *Mont Pelerin* vidi u: Mirowski i Plehwe (2009).

Od toga vremena možemo govoriti o neoliberalnoj reakciji.⁹ Prateća fragmentacija društva dolazila je uz laganu promjenu hegemonu u društvenoj proizvodnji – sve se više počinje govoriti o “postindustrijskom društvu” i porastu uloge “znanja i informacija” u reprodukciji društvenog života, kao i o “ljudskim resursima”.¹⁰ Taj tzv. postfordizam doživljava vrhunac nakon pada realsocijalizma u novim svjetskim procesima globalizacije. Ernest Mandel govori o kasnom kapitalizmu¹¹, a razvija se i čitav pravac unutar kojega se govori o kognitivnom kapitalizmu (Vercellone, 2007). Uvjete za preorijentaciju ljevice i marksizma najkraće sažima Ellen Meiksins Wood:

Tradicionalna kapitalistička ekonomija zamijenjena je “postfordističkom” fragmentacijom gdje svaki fragment otvara prostor za emancipatorne borbe. Konstitutivni kapitalistički klasni odnosi predstavljaju samo jedan osobni “identitet” među mnogim drugima, koji više nije “privilegirani” svojom historijskom centralnošću (Wood, 1995: 238).

Na uže političkoj razini najistaknutiji je događaj pad realsocijalističkih režima krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, čime su se okončali procesi koje su započele reakcionarne snage dva desetljeća prije – sada više “nema alternative” jer se “liberalna demokracija pokazala najboljom od svih mogućih uređenja” (Fukuyama, 1994). Kulturna razina neprestano se preklapa s ekonomskom i političkom, što se najviše vidi u tome da se društveni procesi usmjeravaju ka krajnjoj fragmentaciji društva te disperziji društvenih borbi i aktera, što se odrazilo na proliferaciju identitetskih politika koje počinju obuhvaćati i same životne stilove (*life-styles*). U znanstveno-akademsom području nema više saveza znanosti i države kao u fazi države blagostanja, već je sada riječ o privatiziranoj znanosti, ulozi privatnih inicijativa u znanstvenim istraživanjima te o partnerstvima između javnih i privatnih sveučilišta. To je svakako povratno utjecalo na morfologiju akademskog polja i tzv. “tržište ideja” te, shodno tome, na formiranje dominantne ideologije.

Konačno, može se reći da ulazak u fazu postmarksizma, ovdje označenu kao drugi val zapadnog marksizma, biva prožet djelovanjem mnogih faktora koji se ugrubo mogu podijeliti na ekonomske, političke i kulturne, međusobno neodvojive

⁹ Koncizno, ali slojevito o neoliberalizmu piše David Harvey (2007).

¹⁰ Ne radi se o nekoj novini – diskurs o “ljudskim resursima” i “ljudskom kapitalu” zapravo je mutacija (proto)liberalnog diskursa o *homo economicus* u vrijeme nove faze liberalizma (neoliberalizma). Više o tome vidi u: Foucault (2008).

¹¹ “Ono specifično u kasnom kapitalizmu jest istodobno rastuća, neposredno ekonomska uloga građanske države, energično vođena depolitizacija radničke klase i mit o tehnološki zasnovanoj svemoćnoj privredi koja navodno prevladava klasne suprotnosti, koja može osigurati neprekidan rast uz punu zaposlenost, koja trajno povećava potrošnju i tako proizvodi ‘pluralističku’ državu” (Mandel, 1981: 393).

i preklapajuće. Ekonomski faktori tiču se modifikacije hegemonijskih odnosa proizvodnje, tj. prijelaza iz fordizma u postfordizam, što je zapravo prijelaz iz industrijskoga društva u postindustrijsko društvo.¹² Politički faktori uključuju neuspjehe ljevice uslijed degeneracije lijevih režima u realsocijalističkim uređenjima te nemoći u zapadnim društvima, što je pridonijelo i njezinoj akademizaciji, pa odatle i teza o zapadnom marksizmu. Kulturni se pak faktori mogu u najvećoj mjeri svesti na postmodernizam, odnosno na “kulturnu logiku kasnog kapitalizma”, kako kaže Frederic Jameson (1991). Baveći se postmarksizmom, ujedno se bavimo postmodernizmom i svim njegovim popratnim fenomenima. Štoviše, postmarksizam je zapravo podskup postmodernizma koji po širini nadmašuje samo pitanje kulturne sfere u užem smislu. Njegova logika nadmašuje i preinačuje dotadašnja značenja određenih političkih teorija, ideologija i praksi.¹³

3. Postmarksizam: uvjeti, mogućnosti i glavne karakteristike

Sada je diskurzivna konstrukcija zamijenila materijalnu proizvodnju kao konstitutivnu praksu društvenog života. To možda nikada neće biti revolucionarna rekonstrukcija društva, ali uvijek može biti nemilosrdna dekonstrukcija tekstova.

(Wood, 1995: 10)

3.1. “Novi istinski socijalizam”

U gornjem citatu Ellen Meiksins Wood na pomalo ironičan način ocrtava glavnu karakteristiku postmarksizma u njegovoj teorijskoj formi – ono što postmarksizam nudi više nije revolucionarna preobrazba društvenih odnosa, nego samo preobrazba diskursa. Preciznije, ne toliko preobrazba diskursa koliko njegovo minuciozno razmatranje i analiziranje, dekonstrukcija – čisti akademski rad. Slijedeći to, teško bismo mogli kazati da period nakon 1968. godine donosi afirmaciju jedinstva teorije i prakse, kako je o tome sedamdesetih godina naivno govorio Perry Anderson. Govoreći o postmarksizmu u najširem smislu, govorimo o svim teorijskim pravcima i političkim pokretima koji se na neki način pozivaju na socijalizam i marksizam, a

¹² Ovdje je ključno napomenuti da ta hipoteza o postfordizmu ili postindustrijskom društvu nastaje na samim zapadnim sveučilištima i da je bila omogućena upravo izvjesnom logikom kapitalističkog razvoja koji je uključivao razmještanje industrijske proizvodnje mahom u tzv. Treći svijet, što je povezano i s ekspanzijom kapitala i s općim zakonima kapitalističke akumulacije, o čemu su govorili Mandel i drugi autori. Drugim riječima, ono što je za veći dio svijeta bilo i dalje industrijsko društvo, za manji dio svijeta postalo je postindustrijsko društvo. Ali taj manji dio svijeta zato je premoćno istaknutiji u proizvodnji znanja kao bitnog oblika društvene proizvodnje.

¹³ Kako kaže Jean-François Lyotard u svom *Postmodernom stanju* (2005), radi se o “kraju velikih narativa”, a jedan je od tih velikih narativa i klasični marksizam koji postulira univerzalnost proleterske revolucije i centralnost radničke klase.

obilježje im je tzv. “novi revizionizam” ili “novi istinski socijalizam”.¹⁴ Naglasak je sada na shvaćanju suvremenog kapitalizma kao fragmentiranog društva u kojem nematerijalna proizvodnja u sve većoj mjeri zamjenjuje materijalnu te se, sukladno tome, mijenja pojam klase i klasnih odnosa. Točnije, mijenja se pojam radničke klase i njezino mjesto ne samo u strukturi proizvodnih odnosa već i na području političke borbe. Daljnja akademizacija marksizma ne znači da je na djelu potpuni izostanak praktične političke borbe, nego samo to da pojava tih “novih socijalnih pokreta” i drugačijih tipova borbi ima svoje pandansko mjesto u teoriji – marksističkoj teoriji koja se znatno otuđila od prakse i zadobila sasvim osebujan oblik. Povratno, ta teorija proizvodi učinke koji opravdavaju nova društvena gibanja i njihovu ustaljenu političku artikulaciju. Konkretno, ali u širem smislu, može se reći da je došlo do preorijentacije ljevice s klasnih na identitetske borbe, tj. antikapitalizam je stavljen u zagrade, a pitanje identiteta dobilo je primat. Pitanja identiteta podrazumijevaju koncepte pluralnosti, partikularnosti, fragmentacije i razlike:

Kapitalistički društveni odnosi razriješeni su u nestrukturiranoj i fragmentiranoj pluralnosti identiteta i razlika. Pitanja historijske kauzalnosti i političke efikasnosti mogu se izbjeći te se nema potrebe pitati kako različiti identiteti bivaju situirani u prevladavajućoj društvenoj strukturi jer je samo postojanje društvene strukture konceptualizirano u potpunosti... I u kojem god pravcu ide kapitalizam, tuda ide i socijalistička ideja. Socijalizam je specifična alternativa kapitalizmu. Bez kapitalizma nemamo potrebe za socijalizmom; mi to možemo učiniti s vrlo difuznim i neodređenim konceptom demokracije koja nije posebno suprotstavljena ijednom prepoznatljivom sistemu društvenih odnosa, ustvari, čak i ne prepoznaje svaki takav sistem. Ništa ne ostaje osim fragmentirane pluralnosti opresija i emancipatornih borbi (*ibid.*: 260-261).

Promjene u materijalnoj strukturi, koje su modificirale shvaćanje klase i njezinu upotrebljivost, nisu jedini faktor preorijentacije – ne smiju se zanemariti iskustva tzv. socijalističkih društava i država na Istoku koja su u teorijskom i praktičkom smislu značajno degenerirala marksizam i socijalizam. I baš u opoziciji spram real-socijalizma na Istoku moguć je i dalje zapadni marksizam te se njegov kontinuitet u suštini ne mijenja u odnosu na situaciju koju je Anderson opisivao prije majskih previranja.

U ovom se radu, dakle, zastupa teza Ellen Meiksins Wood o pojavi “novog istinskog socijalizma” i o centralnosti radničke klase te klasne borbe za marksizam, s ciljem kritiziranja preorijentacije na identitetske politike te isticanja važnosti povratka na koncept klase u teorijskom i praktičkom smislu. Stoga su teze Ellen

¹⁴ To je i podnaslov djela Ellen Meiksins Wood *The Retreat from Class*, pri čemu referiranje na Marxovu i Engelsovu *Njemačku ideologiju* nije slučajno.

Meiksins Wood, odnosno problemi koje je ona anticipirala, najvažniji za sadržaj i poruku ovoga rada:

Osamdesetih se godina činilo da svjedočimo ponovnom oživljavanju “istinskog” socijalizma. Novi “istinski” socijalizam, koji se ponosi odbacivanjem marksističkog “ekonomizma” i “klasnoga redukcionizma”, praktički je izbrisao klasu i klasnu borbu iz socijalističkoga projekta. Najrazlikovnije obilježje te struje jest autonomizacija ideologije i politike od svake socijalne baze te, točnije, od svakog klasnog utemeljenja (Wood, 1998: 2).

3.2. Identitetske politike: partikulariteti, diskurzivni konstrukti i hegemonija

Valja precizirati da oživljavanje “novog istinskog socijalizma” počinje i prije 1968. godine, kako to detektira Razmig Keucheyan.¹⁵ Studentski prosvjedi i općenito majska previranja 1968. godine ipak najjasnije upućuju na to da se koncept subjektivnosti u marksizmu i na radikalnoj ljevici značajno mijenja. Veza između ljevice i identitetskih politika, kao posljedica kooptacije ljevice u dominantnu postmodernu liberalnu ideologiju, uspostavljena je slijedom gore ukratko izloženih složenih historijskih okolnosti. Njezin poraz i nemoć na području klasne borbe uzrokovali su zaokret paradigme nakon revolucionarne 1968. godine prema politikama identiteta koje tada doživljavaju proliferaciju i na teorijskom i na praktičkom polju. Na kulturalnom polju, odnosno na polju tzv. kulturne i akademske ljevice, sve veću ulogu počinju igrati identiteti, partikularne borbe i ostatak kulturne nadgradnje. Štoviše, ekonomija se depolitizira, a politička se borba preobražava u kulturalnu. To je povezano s jačanjem neogramšijanstva i kulturalnih studija koji su imali znatan ulog u tim intelektualnim raspravama na ljevici. Tako se revitalizira Gramscijev pojam hegemonije, ali ga se dovodi u vezu s pitanjima kontingencije, univerzalnosti i reprezentacije. U teorijskom smislu počinje se preispitivati dogma “historijske nužnosti”, esencijalizma radničke klase kao nositelja revolucionarne promjene društva koja ima univerzalni značaj te mogućnosti hegemonijskoga djelovanja, u gramšijevskom smislu, partikularnih društvenih skupina koje se bore za ravnopravnost u liberalno-demokratskom okviru, tj. još uvijek unutar kapitalizma. Hegemonija se smatra zauzimanjem praznoga mjesta univerzalnosti (Butler, Laclau, Žižek, 2007). Preorijentacija na identitetske politike – umjesto klasnih – povezane s hiperteorijskim diskursom iz akademskih lijevih krugova može se okarakterizirati kao prijelaz

¹⁵ Razmig Keucheyan ocrtava uvjete i karakteristike novih lijevih pokreta i nove teorije na ljevici te, makar kao ključne godine uzima sredinu sedamdesetih, već krajem pedesetih vidi pojavu tzv. nove ljevice oličene u novim maoističkim, trockističkim i anarhističkim pokretima, ali i u novim socijalnim pokretima poput ekoloških i feminističkih. Historijski to korespondira s antistaljinističkim ustankom u Mađarskoj 1956. godine i sueskom krizom izazvanom anglofrancuskom imperijalističkom intervencijom u Egiptu. Više o tome vidi u: Keucheyan (2013).

u drugu fazu zapadnog marksizma. Taj prijelaz, s referencom na nekadašnje stanje u radničkom pokretu, opisuje slovenski sociolog Primož Krašovec koji baš 1968. godinu smatra prekretnicom:

U tradicionalnom radničkom pokretu kritika rasizma bila je istovremeno i kritika segmentacije i segregacije radničke klase... dok je kritika patrijarhata istodobno bila i kritika socijalne podele rada koja je ženama uskraćivala dostupnost nadnicama i time samostalno preživljavanje. Kritike specifičnih, identitetski zasnovanih oblika društvene dominacije bile su ujedno i kritike opšte, klasne dominacije, koja ne može delovati bez fragmentacije i segmentacije potčinjenih (Krašovec, 2012: 224-225).

Dakle, pojednostavljeno, u klasičnoj lijevoj politici borbe svih potlačenih skupina (uvjetno rečeno “identitetske”) uspješno su se podvodile pod klasnu borbu, pa je vrijedilo i obrnuto – rješavanjem klasnog pitanja može se riješiti i “identitetsko” pitanje te onda svako potonje treba sagledavati u tom kontekstu. Nešto se sasvim drugačije događa ovim transformacijama:

Posle 1968. godine, porast važnosti teorija i politika identiteta srazmeran je padu političke moći i ideološkoj dezorijentaciji levice. Identitetski otpor nije više apstraktno-konkretna borba protiv kapitalizma kao takvog, nego partikularna borba za priznanje i posebna prava, koja proizlaze iz opskurantskog mišljenja specifičnosti bića samog identiteta (*ibid.*).

Artikuliran kritički pogled donosi i feministička teoretičarka marksističke provenijencije Nancy Fraser razlažući mutacije feminizma u tim periodima:

Da li je puka slučajnost to što je drugi talas feminizma napredovao u tandemu sa neoliberalizmom? Ili postoji nekakva perverzna, skrivena međusobna privlačnost? Druga mogućnost jeste jeres, ali ako odbijamo da je istražimo, činimo to na našu štetu. Svakako da je uspon neoliberalizma dramatično promenio teren na kome je delovao drugi talas feminizma. Smatram da je učinak bio “preoznačavanje” feminističkih ideala (Fraser, 2012: 248).

Ona zadire u samo srce problema – ono što se događa na ljevici jest “preoznačavanje ideala”, kako bi se oni mogli ukotviti u (neo)liberalni diskurs, tj. neoliberalizam uspijeva instrumentalizirati i progresivne ideje, one koje su u ranijem periodu poslužile kao kritika državnog kapitalizma. Primjer za to navodi Žižek referirajući se na *queer* pokret:

Međutim, sklon sam smatrati kako je, u aktualnoj preobrazbi u “post-politički” tolerantni multikulturalistički režim, današnji kapitalistički sustav kadar neutralizirati *queer* zahtjeve, apsorbirati ih kao specifičan “način života”. Nije li povijest kapitalizma duga povijest kako je prevladavajući ideološko-politički okvir bio ka-

dar uklopiti (i otupiti subverzivnu oštricu) pokrete i zahtjeve za koje se činilo da ugrožavaju sam njegov opstanak (Žižek, 2006: 202)?

U konačnici tu je riječ o zaokretu od pitanja “preraspodjele” na pitanja “priznanja”.¹⁶ Proliferacija politike “priznanja” i “reprezentacije” korespondira s tzv. postindustrijskim društvom odnosno postfordizmom, što uključuje gubitak nekih temeljnih pojmova marksističke teorije iz marksističkog diskursa, npr. “rada i kapitala” u korist “znanja i informacija”, čime se sama po sebi već nazire mistifikacija proizvodnih odnosa. Taj novi diskurs, koji je obilježio cijelo razdoblje od sedamdesetih nadalje, Bourdieu je nazvao “novom planetarnom vulgatom” (Bourdieu i Wacquant, 2011: 45-48). Paralelno s promjenama u diskursu na praktičko-političkom planu dolazi do partikularizacije društvenih borbi – sve je više zahtjeva nacionalnih, etničkih, vjerskih, seksualnih i rodnih manjina za ravnopravnošću, a ti su zahtjevi sve više prilagođeni postmodernom liberalnom diskursu. Taj se diskurs podosta razlikuje od klasičnog liberalnog diskursa s obzirom na to da nastoji povezati nespojive stvari poput priznanja razlike i određenih marginalnih identiteta. Drugim riječima, spajaju se liberalne vrijednosti s multikulturalizmom – Žižek to objašnjava na ovaj način:

I tako vodimo svoje PC (politički korektne, op. K. J.) borbe za prava etničkih manjina, homoseksualaca i lezbijki, različitih životnih stilova itd., dok kapitalizam i dalje trijumfalno maršira – a današnja kritička teorija, u ruhu “kulturalnih studija”, čini konačnu uslugu neobuzdanom razvoju kapitalizma aktivno sudjelujući u ideološkom nastojanju da se njegovo masivno prisustvo učini nevidljivim: u prevladavajućem obliku postmoderne “kulturalne kritike”, sam spomen kapitalizma kao svjetskog sustava teži izazvati optužbe za “esencijalizam”, “fundamentalizam” itd. Cijena te depolitizacije ekonomije jest ta da je sama domena politike na neki način depolitizirana: prava politička borba preobražava se u kulturalnu borbu za priznanje marginalnih identiteta i toleranciju razlika (Žižek, 2006: 195).

To znači da taj postmoderni politički liberalizam borbe koje su teško spojive, čak i proturječne, nastoji svesti pod zajednički nazivnik. Žižek u svom *Škakljivom subjektu* nastoji to oprimirati upravo preko nespojivosti multikulturalizma s borbom za prava žena i seksualnih manjina – primjerice, kako pomiriti prava žena i ho-

¹⁶ Jedan od najvećih suvremenih liberalnih teoretičara Francis Fukuyama smatrao je “borbu za priznanje” temeljnom ljudskog borbom kroz cijelu povijest. Prema njemu, “priznanje” je ono što čovjek traži kroz cijelu povijest, a politički okvir liberalne demokracije konačno tu težnju može zadovoljiti. Konkretno, “priznanje” podrazumijeva ekstenziju formalno-političkih prava koja su sva uklopiva u sustav političkoga liberalizma. Ekonomska sfera sa svojim kontradikcijama tu ostaje nedotaknuta ili tek zamračena upravo formalnom jednakošću inače nejednakih aktera na tržištu (Fukuyama, 1994).

moseksualaca s punom kulturalnom integracijom islamskih imigranata čiji sastavni dio kulture uključuje izrazitu opresiju žena i homoseksualaca?

Sve su to antinomije u koje se zaplela ljevica preorijentirana na identitetske politike i kooptirana u neoliberalni društveni te ideološki okvir. Da bi se bolje razumio sâm koncept identitetskih politika, valja se obratiti teoretičarima te provenijencije, dakle onim postmarksističkim filozofima koji su vezano uz identitete, partikularnost, univerzalnost i subjektivnost razvili niz ideja i teorijskih začkoljica. Tako Stuart Hall, glavno lice kulturalnih studija, definira identitet antiesencijalistički kao strategijski i pozicijski pojam koji djeluje u intervalu između dokidanja i pojavljivanja. On je diskurzivna tvorba, a ne transcendentalna svijest, nastaje unutar igre specifičnih modaliteta moći te je proizvod označavanja razlika i isključivanja više nego konstitutivnog jedinstva (preko odnosa s Drugim). On je točka tzv. “prošivnog boda”:

Identitet koristim kako bih označio tačku susretanja, tačku prošivnog boda između diskurza i praksi koje pokušavaju interpelirati, govoriti nam, ili nas usidriti kao socijalne subjekte određenih diskurza s jedne strane, i procesa koji proizvode subjektivnosti, koji nas konstruiraju kao subjekte koji mogu biti iskazani, s druge strane. Identiteti su stoga tačke privremenog spajanja na subjektne pozicije koje za nas konstruiraju diskurzivne prakse (Hall, 2001: 220).

Drugim riječima, identitet je točka za koju se “prišije” politička subjektivnost, a da bi to “zašivanje” bilo uspješno, potreban je i subjektov ulog u tu poziciju, a ne samo interpelacijski poziv. Postupkom “prišivanja” identiteti postaju političke subjektivnosti, tj. od identiteta se gradi politički subjekt koji onda zauzima svoje mjesto u političko-ideološkom spektru (tzv. čvorišno mjesto). Na Hallovu tragu stoje i Ernesto Laclau te Chantal Mouffe u svojoj *Hegemoniji i socijalističkoj strategiji* (2001). To je mjesto nemoguće trajno fiksirati, odnosno usidriti krajnje značenje – jedino što ostaje jest parcijalna fiksacija na tim čvorišnim točkama koje ograničavaju čistu kontingenciju.

Što uspostavlja i održava *identitet* danog ideologijskog polja s onu stranu svih mogućih varijacija njegova pozitivnog sadržaja? *Hegemonija i socijalistička strategija* naznačuje vjerojatno konačan odgovor na to ključno pitanje teorije ideologije: mnoštvo “lebdećih označitelja”, protoideologijskih elemenata, strukturira se u jedinstveno polje upletanjem određene “čvorišne točke” (lakanovski *prošivni bod*, *point de capiton*) koja ih “prošiva”, zaustavlja njihovo klizanje i fiksira im značenje (Žižek, 2002: 125).

U tome se skriva sama bit identitetskog “prošivanja” koje se može razumjeti kao ono identitetsko mjesto koje se razvija u političku subjektivnost. Laclau i Mouffe, kao dvoje najvažnijih teoretičara postmoderne identitetske ljevice, time že-

le odgovoriti na pitanje kako partikularnosti (identiteti) mogu postati nositeljima hegemonije. Klasični je marksizam, prema Laclau i Mouffe, nekompatibilan s globaliziranim i informacijskim društvom, radničku klasu kao nositelja revolucije treba “deesencijalizirati” i “deontologizirati”, a polje političkoga izgraditi na partikularnostima koje zauzimaju različite pozicije unutar diskursa koji konstruira društveni svijet: “Društveni akteri zauzimaju različite pozicije unutar diskursa koji konstituiraju društveno tkanje. U tom smislu oni su svi, strogo govoreći, partikulariteti” (Laclau i Mouffe, 2001: xiii). To je napad na ideju ontološke centralnosti radničke klase u klasičnom marksizmu. Prema njima, u današnjem svijetu nema temelja da se govori o privilegiranosti jednog subjekta kao onoga koji vodi prema emancipaciji društva uopće. Nasuprot tome, jedina je univerzalnost hegemonistička, tj. ona koja je kontaminirana partikularnošću, a subjekt se može politički izmisliti samo putem ekvivalencije pluralizma zahtjeva (Butler, Laclau, Žižek, 2007: 59). Rješenje koje nude Laclau i Mouffe jest radikalna demokracija, odnosno produbljivanje “demokratske revolucije” na bazi habermasovske deliberacije, pri čemu bi se kreirali lanci ekvivalencija uzduž različitih demokratskih borbi protiv različitih oblika podređivanja. Nisu vjerovali u potpun nestanak konflikata, ali su vjerovali u pomirbu različitih borbi protiv rasizma, seksizma, spolne diskriminacije te za očuvanje okoliša s radničkom klasom u novom lijevom hegemonijskom projektu. Tu pomirbu nisu razrađeno objasnili – identitetske borbe ostale su “slobodnolebdeće” mnoštvo fragmentiranoga društva, a mjesto radničke klase, odnosno uopće klase moguće je samo kao jedan od identiteta, u tom slučaju klasnog identiteta koji u odnosu na druge ne može biti povlašten i izdvojen jer bi predstavljao artikulirajuću srž.

Boreći se protiv ontološke centralnosti radničke klase u klasičnom marksizmu, Laclau i Mouffe dali su dodatan doprinos neoliberalnoj disperziji društva bez obzira na svoju proklamaciju borbe protiv neoliberalnog konsenzusa novim sredstvima. Točnije rečeno, umjesto da su u stvarima koje opisuju (gubljenje uloge klase te proliferacija identiteta i partikularnosti) prepoznali simptom dominantne neoliberalne logike, oni su se njoj *de facto* pokorili, prešli u potpunosti na njezin teren kako bi se s te pozicije protiv nje borili.¹⁷

¹⁷ Simptom, kako ga definira Žižek referirajući se na Lacana (Žižek, 2002: 42), jest rascjep u dominantnom poretku koji omogućuje uvidanje kontradikcija koje se u njemu stvaraju (“patološka neravnoteža u univerzalnom”), tj. susretanje razuma s vlastitom iracionalnošću. Preneseno na ovo, može se kazati da Laclau i Mouffe nisu vidjeli taj rascjep, tu iracionalnost, nego su je uzeli zdravo za gotovo, kao činjenicu koju treba prihvatiti i pokoriti se njezinim pravilima. Otuda slijedi i rasprava je li postmodernizam (u ovom slučaju kao kulturna logika kasnoga kapitalizma) samo puka deskripcija postojećega stanja ili ujedno i njegova apologija. Kad pogledamo opus postmodernističkih teoretičara, lako primjećujemo da je ta granica fluidna, vrlo nedefinirana.

3.3. Poulantzas, Gramsci i pojam hegemonije

Nicos Poulantzas jest autor kojega Wood smatra pravom pretečom “novog istinskog socijalizma” (Wood, 1998: 25). Kod njega možemo naći pokušaj pomirbe tih suprotstavljenih tendencija između civilnog društva i političke države – Poulantzas točno uviđa da je nemoguće držati razdvojenim političku državu i civilno društvo, ali to ionako nije neka novost u marksističkoj teoriji jer je već u vrlo razrađenom obliku prisutno kod Gramscija, makar na obrnut način, odnosno s obrtanjem naglaska: kod Gramscija naglasak na civilnom društvu kao poprištu borbe, kod Poulantzasa naglasak na političkoj državi – on shvaća državu kao poprište klasne borbe (Poulantzas, 1981). Prema tome, u krajnosti je država isto strateško polje, a njezina je vlast kondenzacija mnogih interesa različitih društvenih silnica (od klasnih do identitetskih), tj. kondenzacija odnosa snaga među klasama koji se na specifičan način izražavaju unutar države – kroz nju se organizira vlast kao nesigurna ravnoteža kompromisa pod hegemonijom jedne od klasa. To proturječi instrumentalnom shvaćanju države (jačem u Lenjina nego u Marxa) kao organa prinude samo jedne (kapitalističke) klase. Država nije puka gola sila, a civilno društvo nisu samo ekonomski interesi, odnosno “sistem potreba”. Poulantzasov teorijski cilj jest, dakle, osim ponude revizije teorije države, pokušaj opravdanja zahtjeva za tzv. demokratskim socijalizmom, onim koji će klasnu borbu bitno ushemitu u okvire borbe na razini pravila koje nameće liberalna demokracija. Time se njegove teze približavaju zahtjevima Laclaua i Mouffè za radikalnom, pluralnom demokracijom.

Antonio Gramsci pak djeluje i piše ponajviše u uvjetima fašističkog zatvora i te su okolnosti u velikoj mjeri konstitutivne za njegovo poimanje novih načina borbi koji također imaju izvorišta u vremenu prije Gramscija i navale fašizma.¹⁸ Njega novo okupiraju teme poput odnosa između baze i nadgradnje, ekonomskog i ideološkog te objektivnog i subjektivnog. U tome je razvidno njegovo ponovno preispri-

¹⁸ Kod Gramscija se mogu razlikovati njegova ranija i kasnija faza – raniju fazu karakterizira oduševljenje Oktobarskom revolucijom (“revolucija protiv kapitala”), a kasniju određeni pesimizam koji proizlazi upravo iz pobjede fašizma u Italiji i likvidacije radničkoga pokreta. U tim okolnostima Gramsci počinje posvećivati veću pažnju analizi učinaka ideologije i novim modalitetima borbe koji su mnogo manje orijentirani na političku državu nego što je to lenjinizam. Zato valja podsjetiti i da je, bez obzira na okolnosti fašizma, svojevrsna revizija teorije revolucionarne borbe postojala i prije lenjinističke pobjede, što smo mogli vidjeti na primjeru kasnoga Engelsa te marksizma Druge internacionale. Stoga nije slučajno da Laclau i Mouffè (2001) vide u reviziji Druge internacionale jedno od najstarijih izvorišta svoje hegemonističke teorije, kao što nije slučajno ni to da je Perry Anderson (1985) Gramscija smatrao zapadnim marksistom bez obzira na razlike između njega i drugih zapadnih marksista. Sve njih (revizioniste Druge internacionale, kasnog Gramscija, druge zapadne marksiste te Laclaua i Mouffè) karakteriziraju svojevrsne okolnosti poraza, odnosno odstupanja od onoga što je optimistički proklamirano i u Marxa i Engelsa i u lenjinizmu.

tivanje mehanicizma koji je, makar ga je Marx zapravo razriješio, postao sve očitim tendencijom u vulgarno-materijalističkim strujanjima. Razlozi za tu tematsku okupaciju svakako se u dobroj mjeri mogu svesti na okolnosti poraza i sve primjetnije nekompatibilnosti lenjinizma s mogućnošću revolucionarne borbe u zapadnim zemljama. Zato Gramsci daje primat ulozi civilnog društva koje se zanemarivalo u lenjinizmu, a ne može se ignorirati u zemljama koje su razvile neki oblik liberalne demokracije. No, za razliku od civilnog društva shvaćenoga primarno kao “sistema potreba”, ovdje se susrećemo s civilnim društvom shvaćenim prije svega kao mjestom u kojemu se vodi izvjesna političko-ideološka borba, borba za hegemoniju između različitih aktera koji su nositelji različitih ideologija i političkih praksi. Ovdje centralnu ulogu imaju institucije u kojima se vrši određena društvena i kulturna hegemonija.¹⁹ Odatle posvećivanje veće pažnje ulozi intelektualaca te problematiziranje njihova odnosa s narodnim masama. Gramsci se tako na obrnut način bavio onime čime će se Poulantzas kasnije baviti – kako je Poulantzas revidirao klasično instrumentalno shvaćanje države (država nije samo gola sila, nego poprište mnogih borbi koje se u njezinu aparatu na izvjestan način “kondenziraju”), tako je Gramsci revidirao primarno shvaćanje civilnog društva kao “sistema potreba” i tu uveo dimenziju kulturno-političko-ideološke borbe. Ta dva stava međusobno ne proturječe – njihova je teorijska posljedica nemogućnost oštrog i jasnog razdvajanja političke države i civilnog društva; sada i političku državu i civilno društvo karakterizira klasna borba, ideološki sukobi te političko-strateško pozicioniranje. Dakle, u konkretnoj stvarnosti politička država i civilno društvo jesu jedno te isto. To također dovodi do rasapa dihotomije između baze i nadgradnje, ionako tek marksovskog metodološkog modela koji obavezuje samo sociološki ideal-tip, ne i stvarno stanje odnosa različitih silnica u društvu.

Struktura i nadgradnje obrazuju “istorijski blok”, to jest složena, protivrečna i nesuglasna ukupnost nadgradnji jeste odraz ukupnosti društvenih odnosa proizvodnje. Iz toga se izvlači zaključak da samo jedan sveobuhvatni sistem ideologija racionalno odražava protivrečnost strukture, i pretstavlja postojanje objektivnih uslova za preobražaj prakse. Ako se obrazuje društvena grupa koja je stoprocentno homogena po ideologiji, to znači da postoje stoprocentne premise za taj preobražaj, to jest da je “racionalno” na delotvoran i aktuelan način stvarno. To rasuđivanje se zasniva na nužnom reciprocitetu između strukture i nadgradnji (reciprocite-tu koji je stvarni dijalektički odnos) (Gramsci, 1959: 57).

¹⁹ To je mjesto naročito značajno jer se na njemu vidi kako borba kroz institucije zapravo “ispada” iz borbe u okviru političke države. To dovodi u pitanje i kompatibilnost s Althusserovom podjelom na represivne i ideološke aparate države (Althusser, 2009) gdje je, makar je stavljen velik naglasak na interpelacijske učinke ideologije, politička država i dalje primarno mjesto borbe, a civilno društvo i dalje reducirano na ekonomske odnose, na “sistem potreba”, što je evidentno razlika u odnosu na Gramscija.

Ovdje valja primijetiti nekoliko stvari: nadgradnju u množini te pojmove “historijski blok”, “odraz” i “reciprocitet”. Gramsci ne negira odnos odražavanja, samo taj odnos za njega nikako nije jednostran i nepovratan (odatle i “odraz i “reciprocitet”), a značajno dovodi u pitanje postojanje pluraliteta ideologija te društveno-političkih silnica (zato “nadgradnje”). Kao subjektiva monolitnost tako se nameće “historijski blok” koji sačinjavaju oni društveni agensi koji su dostigli potrebnu razinu političke svijesti da bi mogli preobraziti proturječne društvene odnose. Historijski blok nikako ne sačinjava samo jedna homogena društvena grupa (npr. radnička klasa), što ne znači da određena društvena grupa u historijskom bloku ne može dobiti svojevrsan primat. Bez obzira na to, Gramsci će radije koristiti pojam “kolektivnih volja” kao vrlo neodređenih subjektivnosti u historijskom bloku, što s jedne strane nadmašuje i lenjinistički pojam “klasnih saveza”, a s druge strane dezavuiraju pojam klase. Umjesto klase tu su kolektivne volje kao disperzirane, fragmentirane i kontekstualno vrlo ovisne historijske snage.²⁰ Laclau i Mouffe izričito napominju da se historijski blok preko socijalnog i političkog prostora ne gradi *a priori*, nego tek uvođenjem čvorišta (“prošivnog boda”) koja konstituiraju političke subjektivnosti kao regularnosti u disperziji (Laclau i Mouffe, 2001: 136). Nadalje, nezadovoljstvo mehanicističkim shvaćanjem kod Gramscija značajno rezultira i većim davanjem pozornosti svijesti i subjektivnom, pa je tako bitan etičko-politički moment koji predstavlja višu razinu svijesti u odnosu na puki ekonomski moment, a koji je razrada strukture u nadgradnju u svijesti ljudi, što znači prijelaz od objektivnog ka subjektivnom, od nužnosti ka slobodi. Stoga je i jedan od Gramscijevih središnjih pojmova pojam hegemonije koja nije stvar gole sile (na što se, pojednostavljeno, može svesti država u strogo lenjinističkom tumačenju), već pristanka – ona mnogo jasnije nego klasični model nudi odgovor na pitanje zašto mase pristaju na određeno tumačenje svijeta, na izvjesni opći način mišljenja.²¹ Prema tome, u jednom društvu i u istom vremenu obično ne postoji samo jedan hegemonijski blok, već i onaj kontrahegemonijski koji dovodi u pitanje dominantne norme, tj. opći način mišljenja (*senso comune, common sense*). To se naziva tzv. “ratom pozicija”, a kada se učinci kontrahegemonije približe hegemonijskim učincima, onda možemo govoriti o organskoj krizi hegemonije. Bitna je karakteristika i hegemonijskih i kontrahegemo-

²⁰ Ta mjesta iz Gramscija najviše navode na mogućnost njegova shvaćanja kao zapadnog marksista i preteče postmarksizma. Djelomično napuštanje klasne centralnosti i uvođenje neodređenih, kontekstualno ovisnih subjektivnosti otvara jasan prostor za shvaćanje Gramscija kao intelektualnog preteče postmarksizma.

²¹ Hegemonija je bliska Althusserovoj interpelaciji (Althusser, 2009), s tim razlikovanjem što je njegova koncepcija interpelacije znatno više koncentrirana oko čvrstih središta moći (ideoloških aparata države), a mnogo manje dovodi u obzir disperziranost moći po nišama široko shvaćenog civilnog društva. Baš je zato Gramscijev pojam mnogo značajniji i dalekosežniji za kasnija postmarksistička shvaćanja.

nijskih pokreta da obično podrazumijevaju koaliciju različitih, pa čak i međusobno proturječnih društvenih snaga. To samo pokazuje koliko je pluralitet subjektivnosti društvena realnost, a njihova politička artikulacija sve češće stremi njihovoj ekvivalenciji, odbijanju dodjeljivanja privilegirane uloge ijednoj subjektivnosti.²² Peter Thomas ukratko objašnjava koncept hegemonije: “Hegemonija je određena praksa konsolidiranja društvenih snaga i njihova sabiranja u političku moć na masovnoj bazi – način proizvodnje modernog političkog” (Thomas, 2010: 194). Dakle, hegemonija predstavlja politički akt *par excellence*, okupljanje u granicama mogućega što šire društvene mase na bazi pristanka u pogledu određenih ideja.

Prema tome, na našim primjerima mogu se vidjeti dvije najznačajnije figure koje su s teorijske strane utjecale na inovacije u marksističkoj teoriji. To je s jedne strane Gramsci s pojmom hegemonije, a s druge strane Poulantzas koji unutar marksizma bitno redefinira poimanje države. Da bi bilo jasnije kako se to konkretno ispoljava, tj. koje konkretno teorijske i praktičke oblike dobiva, u narednom će poglavlju biti više riječi o primjerima konstitucije revolucionarnih subjektivnosti u nekim postmarksističkim teorijama.

4. Konstitucija revolucionarnih subjektivnosti u nekim postmarksističkim teorijama

Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet.

(Marx, 1974: 17)

Prošavši glavna obilježja postmarksizma, njegovu historijsku genezu te uvjete mogućnosti, dolazimo do dijela u kojemu valja predstaviti neke primjere postmarksističkih teorija kako bismo mogli bolje vidjeti kako se u njima zaista konstituiraju revolucionarne subjektivnosti i kako, sukladno tome, pristupaju političkoj strategiji i taktici. U tom smislu u ovom će poglavlju biti dovedeni u usku vezu ranije navedene karakteristike postmarksističke transformacije, konstitutivni ekonomski, politički i kulturni faktori te samo formiranje revolucionarnih subjekata. Primjeri za to su strategija eurokomunizma, Hardtov i Negrijev koncept “mnoštva” te različite “horizontalističke” prakse.

²² Makar ti zaključci već pomalo odskaču od Gramscijeva shvaćanja, oni nisu novost u postmarksističkim shvaćanjima. Upravo suprotno, suočavanje s fašizmom u cijelom svijetu tridesetih godina primorava na stvaranje širokih koalicija, a najbolji primjer za to je tzv. “narodni front”. Heterogena i pluralna kategorija “naroda” tako postaje glavni nositelj antifašističke političke subjektivnosti. Ona je službeno uvedena i proklamirana na kongresu Kominterne 1935. godine od strane Georgija Dimitrova, a uključuje široki “narodni” savez različitih društvenih skupina i klasa ujedinjenih u borbi protiv fašizma (radništvo, seljaštvo, sitna buržoazija, srednje građanstvo, “poštena inteligencija” itd.).

4.1. Eurokomunizam

Eurokomunizam predstavlja političku strategiju socijalističkih i komunističkih partija zapadnih zemalja u vrijeme postmarksističkih transformacija i na njezinu se primjeru najjasnije vidi kako se na političkom planu odražavaju transformacije u drugim poljima. Zato će eurokomunizam i biti predstavljen kroz primjere nekih komunističkih partija u kontekstu promjena na drugim planovima koje smo dosad razmatrali. U eurokomunizmu se reflektiraju brojne postmarksističke transformacije pa, prema tome, njegova strategija značajno oblikuje potencijalne revolucionarne subjektivnosti. Tu je važno, na tom tragu, ponovno naglasiti razlikovanje nekadašnjih i današnjih antisistemskih pokreta. Tako Alex Callinicos (2004) u *Antikapitalističkom manifestu* naglašava da se ta razlika sastoji u tome što su prvi bili uvjereni da će ostvariti teorijska rješenja u praksi, a potonji su počeli prakticirati drugačiji svijet. Time je, na tragu dosadašnjih razmatranja o transformacijama u marksizmu, unio još jedno bitno razlikovanje koje upućuje na to da danas uvelike govorimo o drugačijim subjektima revolucije te drugačijoj strategiji osvajanja političke vlasti i moći. Točnije, ne radi se više primarno o preuzimanju državne vlasti, već se prije svega nastoje prakticirati “revolucionarna” stanja u svakodnevnom životu. Kako to na primjeru nekih pokreta izgleda u praksi, vidjet ćemo ukratko kasnije. Ovdje za početak valja još jednom podcrtati da su teorijske temelje za transformaciju marksističke teorije i revolucionarnih političkih partija udarili Antonio Gramsci (naročito preko tada aktualnih interpretacija) te Nicos Poulantzas koji se s Gramscijem susreće na mjestu problematizacije odnosa između civilnoga društva i političke države, što u slučaju obojice završava sličnim zaključcima, a izravno utječe na modifikaciju političke strategije koja je najizraženija u eurokomunizmu komunističkih i socijalističkih partija mahom iz zapadne i srednje Europe od šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

Wood se mnogo bavila fenomenom eurokomunizma u svojem djelu *The Retreat from Class*, pa između ostaloga kaže:

Eurokomunisti inzistiraju da njihov cilj, za razliku od socijaldemokracije, nije pučko upravljanje kapitalizmom, već transformacija i uspostava socijalizma. Njihova se strategija za ostvarenje tog cilja u suštini sastoji od korištenja i ekstenzije buržoasko-demokratskih formi, izgradnje socijalizma konstitucionalnim sredstvima unutar legalnog i političkog okvira buržoaske demokracije... Dva su načina kako se gleda na ekstenziju prema ostalim klasama što se tiče historijske uloge ranije dodijeljene radničkoj klasi. Jedan naglašava optimizam eurokomunizma, što se odnosi na mogućnost “demokratizacije” kapitalističke države. Drugi naglašava njihov pesimizam u pogledu revolucionarnog potencijala radničke klase (Wood, 1998: 19-20).

Wood je ovdje ukratko sažela više bitnih karakteristika historijske transformacije na koje smo u ranijim poglavljima ukazivali – napuštanje “frontalne” borbe

na barikadama (utjecaj koji se proteže od kasnog Engelsa preko Gramscija sve do Poulantzasa), zahtjev za ekstenzijom demokratskih oblika u vidu zahtjeva za radikalnom, pluralnom demokracijom (što je glavna teza Laclaua i Mouffe, pod značajnim utjecajem Poulantzasove teorije države), odbacivanje centralne uloge radničke klase kao revolucionarne subjektivnosti (općenito glavno obilježje postmarksizma) te značajna uloga “narodnih saveza” i “međuklasnih alijansi” što ima konkretne preteče u strategiji narodnog fronta, a u svoje je vrijeme bilo značajno povezano s maoizmom čiji je utjecaj na eurokomunističke strategije, kao i na postmarksizam općenito, vrlo velik. Tako možemo vidjeti da se u eurokomunističkoj strategiji amalgamiraju različite postmarksističke koncepcije koje time dobivaju zaokružen oblik u novoj političkoj strategiji na radikalnoj ljevici koja se direktno odražava i na poimanje revolucionarnog subjekta (pesimizam u pogledu radničke klase kao subjekta revolucije).

Generalni sekretar Komunističke partije Španjolske u vrijeme nakon pada Franca Franca Santiago Carillo najistaknutije je političko lice koje se veže uz eurokomunizam i njegovu strategiju, kao što pokazuje njegova knjiga *Evrokomunizam i država* (1980), koja se može smatrati svojevrsnim eurokomunističkim manifestom.²³ U to vrijeme Komunistička partija Italije te mnoge druge komunističke partije u zapadnoeuropskim zemljama poput onih u Portugalu, Nizozemskoj i Austriji u dobroj mjeri skreću na taj kurs. Sve se one pak međusobno razlikuju u pitanju: koji su transformativni aspekt prihvatile – tako je, primjerice, u slučaju Komunističke partije Nizozemske najizraženiji ekološki aspekt, a u slučaju Komunističke partije Italije pojačano koketiranje sa socijaldemokracijom, ali i veliki oportunistički zaokret koji se ogledao u “historijskom kompromisu” s demokršćanima.²⁴ Takvi široki savezi idu

²³ U toj knjizi mogu se na jednome mjestu pronaći sve teze koje povezujemo s eurokomunizmom, a koje smo gore naznačili. Valja naglasiti da se radi o modelu demokratskog socijalizma koji nije izjednačiv sa socijaldemokracijom te koji s uvažavanjem gleda na prevratničku Oktobarsku revoluciju, ali niječe mogućnost ponavljanja tog obrasca u današnje vrijeme, naročito u zapadnim zemljama. Nasuprot tome, eurokomunistička strategija proklamira višestranačje, parlamentarizam i ljudska prava. Drugim riječima, ako maknemo socijalizam kao dio sadržaja eurokomunizma, u pogledu političkih institucija u slučaju eurokomunizma nailazimo na čisti politički liberalizam. Sâm Carillo sudjelovao je u donošenju liberalno-demokratskog ustava Španjolske nakon pada Franca. U sličnom kontekstu djeluje i Komunistička partija Portugala nakon Salazarova pada.

²⁴ To je bio sporazum između generalnog sekretara Komunističke partije Italije Enrica Berlinguera i demokršćanina Alda Mora u kontekstu sve veće elektoralne popularnosti Komunističke partije. Odgovor na taj oportunizam i konformizam Komunističke partije Italije dijelom su bile Crvene brigade koje su odgovorne za ubojstvo demokršćanskog političara Alda Mora 1978. godine. Crvene brigade s jedne su strane utjecale na radikalizaciju one skupine koja je bila nezadovoljna kompromisima koje radi Komunistička partija Italije, ali su s druge strane svojim djelovanjem pridonijele padu popularnosti komunista i radikalne ljevice uopće.

uz bok s Poulantzasovom teorijom države kao kondenzacijom mnogih klasnih interesa koji u jednom aparatu dobivaju poopćenje.²⁵ Važan kontekst u kojemu zapadnoeuropske komunističke partije prihvaćaju eurokomunističku strategiju jest sve veća potreba za napuštanjem veza sa sovjetskim državnim i društvenim sistemom, što nije bilo potaknuto samo spoznajama o staljinizmu, već i u to vrijeme aktualnim sovjetskim intervencijama u zemljama Istočnog bloka, poput gušenja Praškog proljeća 1968. godine. Jedna od djelomičnih iznimki bila je Komunistička partija Francuske koja u to vrijeme ostaje načelno privržena Moskvi, ali ne zadugo.

4.2. *Mnoštvo*

Nasuprot “narodu”, koji je volitivno i hegemonijski jedinstven, tj. univerzaliziran, kod Michaela Hardta i Antonija Negrija (2009) nailazimo na drugačiju koncepciju revolucionarnoga subjekta koju sada valja pomnije promotriti.²⁶ Za njih to “mnoštvo” jest klasni pojam, ali je nesvodivo na “istosti” poput “naroda”, “masa” ili “radničke klase” koji su unitarni i/ili isključivi pojmovi. Unutar samog po sebi pluralnog i heterogenog mnoštva razlike međusobno komuniciraju s ciljem pronalazjenja zajedničkoga. Hardt i Negri jasno ukazuju na revolucionarnu potencijalnost mnoštva kada kažu:

Mi smo danas, u praskozorje postmodernog doba, najprije u *Imperiju* pokušali ocrtati novi globalni oblik suverenosti, a sada, u ovoj knjizi, pokušavamo shvatiti narav novonastajuće globalne klasne formacije, mnoštva. Dok se Hobbes kretao od novonastajuće društvene klase prema novom obliku suverenosti, naša je putanja obratna – mi idemo od novog oblika suverenosti prema novoj globalnoj klasi. Dok je novonastajuća buržoazija morala prizvati suverenu moć da zajamči njene interese, mnoštvo stasava unutar nove imperijalne suverenosti i ukazuje preko nje. Mnoštvo prodire kroz Imperij ne bi li stvorilo alternativno globalno društvo (Hardt i Negri, 2009: 16).

Ovdje Hardt i Negri spominju, osim “mnoštva”, i “Imperij”, što je pojam razvijen prije koncepcije mnoštva – radi se o pojmu kojim označavaju novi oblik glo-

²⁵ Drugim riječima, u političkim okolnostima koje su karakteristične za većinu zapadnoeuropskih društava država ne može biti puki instrument nasilja jedne klase jer razvojem institucija liberalne demokracije i civilnog društva utrt je put koji omogućuje da se unutar države, tj. državnog aparata koncentriraju razni različiti interesi. Mnogo kompromisa radikalne ljevice upućuje na to da su se i poimanje, ali i uloga države znatno promijenili u odnosu na lenjinistički model.

²⁶ Osim zahtjeva za autonomijom borbe radničke klase pojavila se i koncepcija revolucionarne subjektivnosti radničke klase koja se razlikuje od “tradicionalne” radničke klase u klasičnom marksizmu. To je “radnik-masa”, što je inspirirano primjerom nekvalificiranog migrantskog radnika s juga Italije. U “radniku-masi” već možemo pronaći začetke koncepcije “mnoštva”.

balne suverenosti te time čine odmak od pojma imperijalizma, dotad dominantnog pojma na ljevici za označavanje svjetskih odnosa moći u kapitalizmu.²⁷

Prijelaz prema Imperiju izranja iz sutona moderne suverenosti. Za razliku od imperijalizma, Imperij ne uspostavlja nikakvo teritorijalno središte moći i ne oslanja se na utvrđene granice ili zapreke. On je *decentralizirani* i *deteritorijalizirajući* aparat vladavine koji postepeno uključuje cijelo globalno područje unutar svojih otvorenih granica koje se sve više šire. Imperij upravlja hibridnim identitetima, elastičnim hijerarhijama i mnogostrukim razmjenama putem zapovjednih mreža koje se lako prilagođavaju (Hardt i Negri, 2003: 8).

Ključne riječi ovdje su decentraliziranost i deteritorijaliziranost, uz što pristanja "hibridni identiteti" i "elastične hijerarhije". Time su Hardt i Negri jasno naznačili koji tip revolucionarne subjektivnosti odgovara trenutnom svjetskom društveno-političkom poretku. Taj trenutni svjetski društveno-politički poredak nije više imperijalistički konstituiran,²⁸ nego je nova suverena moć *imperijalna*, što ovdje znači da je u bitnom smislu napravljen stanovit rez, odnosno pomak u odnosu na prethodne stadije kapitalizma. Gledajući općenito u okviru postmarksizma, tu se najbolje izražava njegova temeljna značajka – trenutni kapitalistički odnosi shvaćaju se kao takva novina da je na njih nemoguće primijeniti teorijski instrumentarij koji se ranije primjenjivao na kapitalizam – pitanje je onda samo što je uopće od kapitalizma (ali i marksizma) ostalo.

Na tom tragu kreće se i njihovo razmatranje teorije vrijednosti uz koju odmah vežu mnoštvo kao novu revolucionarnu subjektivnost. Smatraju da je u uvjetima postfordističke proizvodnje, kada dolazi do znatne fleksibilizacije rada te većeg naglaska na ulozi znanja, informacija i komunikacijskih mreža, nemoguće govoriti o radnoj teoriji vrijednosti kako se ona shvaćala u klasičnom marksizmu jer ni radno vrijeme više nije mjerljivo u tom smislu. Bez obzira na očito udaljavanje od klasičnog marksizma, Hardt i Negri referiraju se na Marxov *Grundrisse* gdje Marx kaže da je svaka proizvodnja ujedno i proizvodnja subjektiviteta, u smislu da proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet.²⁹ Ovdje to znači

²⁷ *Imperij* je pisan između Zaljevskog rata i rata na Kosovu, *Mnoštvo* otprilike u vrijeme američke intervencije u Iraku početkom dvijetisućitih godina.

²⁸ Vidljivo je da Hardt i Negri imperijalizam dovode u vezu s fiksnim središtima moći preko kojih se uspostavljaju i teritoriji i granice. Čini se da je takvo gledanje na imperijalizam pojednostavljanje ako želimo poći od Lenjinove koncepcije imperijalizma kao najvišeg stadija kapitalizma. Kod Hardta i Negrija pojam imperijalizma više se koristi u njegovu kolokvijalnom značenju, tako da figurira kao puko teritorijalno osvajanje koje dolazi iz jednoga centra moći. Nedostatak refleksije o imperijalizmu u ovom je slučaju uvjetovao i takve radikalne konceptualne rezove.

²⁹ V. citat na početku poglavlja.

da je riječ o proizvodnji onih subjektivnosti koje odgovaraju hegemoniji nematerijalne proizvodnje. Ta nova teorija subjektivnosti prvenstveno, dakle, djeluje putem znanja, komunikacije i jezika, mimo klasične opreke između rada i kapitala. Radi se o biopolitičkoj proizvodnji³⁰ – proizvode se potrebe, društveni odnosi, tijela, sami subjekti (*ibid.*: 40). Fukoovskim rječnikom primijenjenim na ovo mogli bismo reći da se proizvode populacije. U to mnoštvo, tj. samo tkivo biopolitičke proizvodnje uključeni su nezaposleni, podzaposleni, migranti i dr., svi oni za koje su Hardt i Negri smatrali da ih tradicionalni pojam radničke klase isključuje.

Imperij gradi takve mreže u kojima nematerijalna proizvodnja dominira u kvalitativnom, iako ne i u kvantitativnom smislu.

Kada tvrdimo da nematerijalni rad teži zauzeti hegemonijski položaj, ne želimo reći da većina radnika danas na svijetu proizvodi nematerijalna dobra... Namjesto toga, naša je tvrdnja da je nematerijalni rad postao *hegemonijski u kvalitativnom pogledu* te da je nametnuo tendenciju drugim oblicima rada i samom društvu (Hardt i Negri, 2009: 112).

Time su se izričito ogradili od mogućih prigovora da ostaju koncentrirani samo na jedan manji, razvijeniji dio svijeta. Međutim, tu nije kraj njihovim revizijama u pogledu marksističke teorije i teorije vrijednosti – na području prisvajanja viška vrijednosti ne dolazi primarno do ekstrakcije viška rada radnika u proizvodnji predmeta koji već unaprijed ne pripadaju radniku, nego do ekstrakcije iz “zajedničkoga”, onoga što je stvoreno za zajedničku upotrebu (eksploatacija kao privatizacija dijela vrijednosti proizvedene kao zajedničke, što se vidi pogotovo na primjeru informacijskih i komunikacijskih tehnologija) (*ibid.*: 149). Tu se opet prešutno aludira na Marxov pojam “općeg intelekta” iz *Grundrissa*, te se stoga, drugim riječima, osamostaljenom novinom predstavlja stvar koja je već znatno ranije istražena. Subjektivitet koji ovdje Hardt i Negri eksplicitno ne spominju, ali koji se uklapa u njihov uključiv koncept mnoštva jest onaj koji je angažiran oko tzv. *commonsa*, što je česta bojšnica na ljevici danas kao što su to i popratne rasprave oko toga.

³⁰ Biopolitika i biopolitička proizvodnja među ključnim su pojmovima u Hardta i Negrija. Time nastavljaju koristiti pojmovni instrumentarij postmoderne i nove ljevice koji je mnogo razrađeniji još kod Foucaulta u *Rođenju biopolitike* (Foucault, 2008) te uopće u opusu Giorgia Agambena, koji nam ovdje nije predmet interesa. A kako se radi o biopolitičkoj proizvodnji, na djelu su i biopolitičke borbe koje figuriraju kao borbe za određeni oblik, tj. način života: “Zaključno, izrečeno filozofskim pojmovima, proizvodnja koja je ovdje posrijedi jest *proizvodnja subjektiviteta*, stvaranje i reprodukcija novih subjektiviteta u društvu. Tko smo, kako gledamo na svijet, kako općimo jedni s drugima, sve se to stvara kroz tu društvenu, biopolitičku proizvodnju. Drugo, nematerijalni rad teži poprimiti društveni oblik *mreža* zasnovanih na komunikaciji, suradnji i afektivnim odnosima” (Hardt i Negri, 2009: 77).

Preobrazbu borbi Hardt i Negri ispravno smještaju u period između 1968. i 1989. godine, odnosno u period neoliberalnog zaokreta kada i dolazi do apsorpcije borbi u sistem, tj. na način preoznačavanja dotadašnje kritike kapitalizma. Unatoč tome, kao i koncepciji mnoštva, Hardt i Negri ne odriču se pojma proletarijata:

To je *novi proletarijat*, a ne *nova industrijska radnička klasa*. Ta je razlika bitna. Kao što smo ranije objasnili, “proletarijat” je opći pojam koji određuje sve one kojih rad kapital eksploatira, cijelo suradničko mnoštvo... Ta općenitost biopolitičke proizvodnje razjašnjava drugi programski politički zahtjev mnoštva: *društvenu nadnicu i zajamčeni dohodak za sve* (Hardt i Negri, 2003: 332).

Ovdje vidimo da dolaze do zaključaka koji su opće mjesto u postmarksizmu – od teoretičara kognitivnog kapitalizma preko eurokomunista sve do Laclaua i Mouffe. S potonjima dijele stav da je većina borbi danas vođena žudnjom za stvarnom demokracijom, a makar se s njima ne slažu u pogledu artikulacije političkoga subjekta i pitanja autonomije političke sfere, Laclau i Mouffe su, kao što smo vidjeli, došli hegemonijskim lancem ekvivalencija do unitarnog i monolitnog subjekta “naroda” te su svoj agonistički pristup izveli u duhu političkoga voluntarizma, tj. bitno autonomne uloge politike. Hardt i Negri pak odbacuju bilo kakvu autonomiju političkoga (Hardt i Negri, 2009: 87).

U Antonija Negrija i Michaela Hardta karakteristike se postmarksizma u pogledu konstitucije revolucionarnih subjekata vide u svojoj punini, možda čak i izraženije nego u više puta spominjanih Laclaua i Mouffe. U *Imperiju* i *Mnoštvu* razradili su veoma opsežnu koncepciju svjetskog poretka, dominantnog oblika društvene proizvodnje te pripadajuće revolucionarne subjektivnosti. Time su se nastojali distancirati i od klasične marksističke doktrine o radničkoj klasi kao centralnoj revolucionarnoj subjektivnosti i od lenjinističke teorije imperijalizma. U toj su se nakani nadovezali na već utrti postmodernistički put koji razara metanarative, disperzira subjekte i odnosi se spram društvenih sfera intersekcionalistički. Tako je napuštena klasična marksistička veza između radničke klase i klasne borbe, uveden je subjekt sâm po sebi heterogen i pluralan te su isprepletene mnoge društvene i životne sfere u ono što opetovano nazivaju biopolitikom i biopolitičkom proizvodnjom.

4.3. Horizontalizam

U najnovije vrijeme, naročito potaknuto recentnom ekonomskom krizom i popratnim društvenim previranjima, nailazimo na još neke artikulacije revolucionarnih subjektivnosti, koje su uglavnom povezane s horizontalističkim načinom političkog organiziranja, fetišizmom direktne demokracije i radikalno antihijerarhijskih oblika. Tu se u čistom obliku ispoljava težnja sve većoj demokratičnosti, o čemu su govorili Laclau i Mouffe, no s obzirom na revolucionarni potencijal ona doživljava upravo suprotan efekt. Neke značajke tih pokreta na prvi pogled podsjećaju na

stare anarhističke organizacije, ali zapravo se znatno razlikuju od njih jer je dimenzija akademskog diskursa i poststrukturalizma znatno izraženiji segment kojim se opravdava oblikovanje pokreta. Ističu se ovi svjetski primjeri: *Occupy Wall Street* (dalje: *OWS*) te mnogi pokušaji građanskoga horizontalističkog načina organiziranja u plenumu. U tim slučajevima odsustvo zahtjeva i političkog programa kompenzirano je fetišom ustrojstva organizacije te fetišom tzv. nepolitičkog pristupa što je u krajnjoj liniji neklasni, čak i antiklasni pristup, bez obzira na privid revolucionarne retorike. Štoviše, radi se o pokretima prvenstveno građanskoga karaktera u kojima se ističe ukotvljenost u dominantni okvir, što nam je dobar primjer kako funkiraju oni pokreti i inicijative čiji se otpor, unatoč antisistemskoj retorici, nalazi unutar vladajućega konsenzusa. Žižek to dobro detektira kada kaže:

Od 1970-ih do danas, rodio se novi oblik: kapitalizam je počeo napuštati svoju hijerarhijsku fordističku strukturu u proizvodnom procesu i na njezino je mjesto došao umreženi oblik organizacije utemeljen na inicijativi zaposlenikâ i autonomiji radnog mjesta. Umjesto hijerarhijsko-centralizirane linije upravljanja, sada vidimo mreže s mnoštvom sudionika, s radom organiziranim u obliku timova ili projekata i s općom mobilizacijom radnika usredotočenih na zadovoljavanje kupaca u skladu s vizijom njihovih vođa. Na te je načine kapitalizam transformiran i legitimiran kao egalitarni projekt: naglašavajući autopoeitičku interakciju i spontanu samo-organizaciju, on je čak uzurpirao retoriku radikalne ljevice o radničkom samoupravljanju, pretvarajući je iz protukapitalističkog slogana u kapitalistički (Žižek, 2010: 77-78).

Kod *OWS*-a snažno se ističe antagonizam između “onih 99%” (kao potencijalno revolucionarne mase-mnoštva) i “onih 1%” (bogate kapitalističke elite koja koncentrira skoro svu ekonomsku i političku moć). U paroli “mi smo onih 99%” ističe se krajnji oblik neklasne retorike koji prožima suvremenu tobože antisistemsku ljevicu – u “99%” nisu sadržani čak ni široki klasni savezi, već isključivo aritmetički određeno mnoštvo konstituirano u opreci prema “onih 1% najbogatijih”. Thomas Frank oslikava kako su takva retorika i pripadni pokret završili u ćorsokaku, referirajući se i na neka Žižekova upozorenja te uspoređujući *OWS* s njegovim “desnim blizancem” – krajnje desnim pokretom *Tea Party* (vidi Frank, 2013). Ta se usporedba svodi na razinu horizontalističkog načina ustrojavanja koji karakterizira oba pokreta (zašto bi horizontalistički način organiziranja bila *differentia specifica* ljevice?) te na izraženo neprijateljstvo spram države koje također dolazi od oba pokreta premda iz različitih razloga.³¹ Sljedeći je problem taj što je *OWS* odbijao formu-

³¹ Kod konzervativaca iz *Tea Party* neprijateljstvo prema državi dolazi s pozicija fundamentalne obrane slobodnog tržišta (u njihovu su ideološkom sklopu tržište i država u antagonističkom odnosu), a kod ljevičara iz *OWS*-a s pozicija pravde za “onih 99%” protiv kojih radi država spašavajući banke i velike korporacije (tzv. *bail-out*).

lirati jasne zahtjeve te se čak u nepostojanju jasno artikuliranih političkih zahtjeva izražavao određeni “slobodarski duh”; to je dobilo svoja opravdanja u akademskom diskursu i time je još jednom potvrđena veza između struja i uloga u akademskom polju te stvarnih pokreta na terenu.

Zanimljiv su primjer i svakojaki načini građanskog organiziranja u plenumu koji uglavnom nastaju kao posljedica nezadovoljstva predstavničkom demokracijom koja kao dominantan politički oblik ne uspijeva zadovoljiti šire narodne potrebe. Goran Marković (2015) na primjeru protesta u Bosni i Hercegovini izlaže slijepe pjege plenumskog načina organiziranja i općenito oblika pokreta koji nastaju po spontanističkom principu. Naglašava tako da je sama spontanost prosvjeda uvjetovala odsustvo programa i plana djelovanja, što je sve posljedica nepostojanja snažnog radničkog pokreta, slabe političke ljevice, pasivnosti sindikata i općeg narodnog nepovjerenja u politiku. Nepostojanje političke artikulacije prosvjeda ostavlja otvorenim prostor za ubacivanje različitih grupa i organizacija koje dovode do sukoba, dezorganizacije, a nerijetko i kooptacije. Nadalje, sâm plenumski način organiziranja lišen je klasnog sadržaja jer na njemu mogu sudjelovati i odlučivati svi prisutni, tj. sâm politički prostor plenuma postaje mjesto gdje heterogeno mnoštvo postaje kolektivni politički subjekt u kojemu se prividno anuliraju razlike i podjele unutar tog mnoštva.³² Nasuprot tome, efekt je suprotan – na plenumu do izražaja dolaze samo najaktivniji koji pak nemaju formalno određenje liderstva, mada *de facto* jesu lideri. U tome je sljedeći nedostatak plenumske demokracije – postoje lideri, ali oni se ne mogu kontrolirati ni pozvati na odgovornost jer formalno ne slove kao lideri.³³ Sve u svemu, plenumska demokracija ima suštinski građanski karakter lišen

³² Plenumi su zapravo primjer krajnjeg oblika horizontalizma i imaju svrhu u smislu izazivanja službenih institucija predstavničke demokracije, ali s obzirom na svoj karakter svejedno ne mogu izroditi revolucionarni politički subjekt izvan građanskog okvira kojemu je *demos* kao subjekt inherentan. Taj *demos* predstavlja transformaciju socijalno heterogenog mnoštva u jedinstven politički subjekt sastavljen od različitih klasa i političko-ideoloških usmjerenja. On je heterogen i nejedinstven na svim razinama, a predstavlja se i ispoljava kao jedinstven, kao jedan.

³³ Navedeno je i posljedica stapanja funkcije odlučivanja i funkcije izvršavanja – dok demokratsko-centralistički model to dvoje razdvaja, u smislu da odlučuju svi u nekom tijelu, a izvršava se centralno, direktno-demokratski model te dvije funkcije spaja i dovodi do disperzije odgovornosti i neefikasnosti izvršavanja. Kratki dometi svih plenumskih načina organiziranja jasno ukazuju na to. Treba napomenuti i da je neformalno liderstvo u plenumima opet posljedica konkretnih materijalnih društvenih okolnosti u kojima se formiraju oblici plenumske demokracije – budući da je društvo raslojeno i neegalitarno, u prvi će se plan nametnuti oni s većom razinom dokolice, organizacijski sposobniji i politički obrazovaniji, pa će se tako navodno radikalna egalitarnost spontano izvrnuti u svoju suprotnost. Tu se možemo vratiti na ranije spomenutu Callinicosovu tezu kako današnji antisistemske pokreti u sadašnjosti prakticiraju drugačiji svijet. Možemo zaključiti da je takav pristup, s marksističke točke gledišta, krajnje nedijalektički i idealistički jer se idealizirani nacrt budućnosti (“nacrt iz glave”) nastoji prakticirati u sadašnjosti (sadašnjica kao “trening budućnosti”).

klasnog sadržaja i mogućnosti dalekosežnosti ostvarenja svojih ciljeva i zahtjeva. Unatoč pozitivnim značajkama koje donosi (inkluzija širih masa u odlučivanje), nedostatak organizacijske strukture i klasnog karaktera te fetišizam radikalne demokracije teško mogu učiniti plenumsku demokraciju adekvatnim odgovorom na sistemske kontradikcije.

Imajući u vidu sve gore spomenute primjere, možemo zaključiti da je negacija radničke klase kao centralnoga revolucionarnog subjekta njihovo zajedničko obilježje te da se, prema tome, na drugačiji način nego u klasičnom marksizmu oblikuje politička strategija i taktika. Tako se umjesto radničke klase pojavljuju široki klasni savezi (koji imaju korijene otprije), identiteti kao politički revolucionarni subjekti i/ili disperzirano, tj. fragmentirano mnoštvo koje se konstituira uzduž klasa i identiteta, a kao politička strategija sve više u prvi plan dolazi sâm okvir liberalne buržoaske demokracije i/ili razni načini građanskog organiziranja (u neklasnom smislu) na radikalno egalitarnim osnovama. Na svim navedenim primjerima vidi se i odbacivanje univerzalizma te stavljanje naglaska na posebnosti i različitosti, uz korištenje političkog voluntarizma.

5. Mogućnost i praktička važnost univerzalizma: zaključna razmatranja

U Njemačkoj naprotiv, gdje je praktički život jednako tako bez duha, kao što je duhovni život nepraktičan, nijedna klasa građanskog društva nema ni potrebu ni sposobnost za opću emancipaciju, dok na to ne bude prisiljena svojim *neposrednim* položajem, *materijalnom* nužnošću, samim svojim lancima.

(Marx i Engels, 1976: 104)

Dosadašnji pregled glavnih obilježja postmarksizma i pojedinih istaknutih postmarksističkih teorija te političkih praksi imao je za svrhu oslikavanje činjenice da su njihove središnje teze i prakse u značajnom konfliktu s historijskim materijalizmom. Stoga je u završnom dijelu ovog članka cilj historijskomaterijalistički reafirmirati dezavuiranu univerzalističku poziciju te kroz neke autore i teorijske rakurse ukazati na teorijsku mogućnost opstojnosti univerzalizma te na njegove praktičko-političke potencijale. Prije svega to znači obratiti se samome Marxu s kojim je i započet ovaj rad. To ne znači obratiti se Marxovu vremenu, nego historijskom materijalizmu kao znanstvenoj paradigmi i metodi, što znači da je on *per definitionem* primjenjiv u svako vrijeme.

U ovom smo se radu najviše osvrtni na drugu generaciju teorija kod kojih je itekako vidljiv raskorak između teorije i prakse, tj. klasičan slučaj osamostaljenja ideja od konkretnih praksi kojih su dio. Zato je citat na početku rada iz *Njemačke ideologije* uzet kao svojevrsan *lajtmotiv* – on ukazuje na to da se i Marx suočavao s istim problemima koji su se ponovno javljali znatno kasnije, a i da ta postavka, što se tiče historijskomaterijalističkog pristupa, ima univerzalno značenje. Ovdje

je zato potrebno, služeći se samim Marxovim radom i historijskomaterijalističkim pristupom, ukazati na teorijsku validnost revolucionarnog subjekta univerzalnoga karaktera te njegovu političku potencijalnost, a postmarksističke teorije promotriti u kontekstu na koji nas Marx upozorava u *Njemačkoj ideologiji*, u kojoj govori o podjeli rada na materijalni i duhovni. Osim toga, zaključak se temelji na prijedlogu suvremenog univerzalističkog rakursa koji je najizraženiji u radu Ellen Meiksins Wood.

Citat na početku ovog poglavlja najbolje prikazuje odakle Marx crpi univerzalističku poziciju i središnju ulogu proletarijata kao revolucionarnog subjekta. Točnije, središnja uloga proletarijata kao revolucionarnoga subjekta i čini tu univerzalističku poziciju, a ona je utemeljena na znanstvenom pristupu povijesti koji se naziva historijskim materijalizmom. Koristeći klasnu analizu koja je u svom totalitetu bila sakrivena u klasičnih političkih ekonomista, Marx dolazi do zaključka da se u eksploatiranoj klasi kapitalističkog načina proizvodnje, u proletarijatu, nalazi potencijal ne samo za vlastitu emancipaciju već i za emancipaciju samog čovječanstva (opća emancipacija). Shodno tome, u proletarijatu, tj. u njegovu položaju u kapitalističkom načinu proizvodnje teorijski je zasnovana univerzalnost, čime se još automatski ne rješava problem da se taj potencijal mora ostvariti, odnosno da je tu prisutna neka historijska nužnost i neminovnost.³⁴ S obzirom na to da postmarksističke teorije na istu ravan stavljaju mnoge čimbenike opresije nastojeći među njima sagraditi široke i heterogene saveze (i klasne i neklasne) i/ili “lance ekvivalencija”, one dezavuiraju univerzalnost marksističke teorije i historijskog materijalizma kao povijesne metode i znanstvenog pristupa. Te teorije i pripadajuće političke prakse mogu biti lijeve, ali nisu marksističke, tj. marksističke su samo u onoj mjeri u kojoj se pod marksizmom smatraju i sve devijacije i nedosljednosti u odnosu na sâm Marxov rad. Postavlja se, primjerice, pitanje zašto bi postojali “lanci ekvivalencija” između nekih partikularnih borbi, pa i između klase i identitetskih odrednica poput roda, rase, etniciteta i sl. Što ih utemeljuje, odakle uporište, osim pukog voluntarizma, za to političko usmjerenje?

³⁴ U marksističkoj teoriji stalno se javlja shizma između epistemološke razine (one koja se tiče spoznaje o povijesnim procesima i načinu proizvodnje) i političke razine (one koja se tiče realnog političkog programa i pokreta). Zato treba pokušati raspravu o marksizmu izvući iz metafizičkih dihotomija između nužnosti i kontingencije, nužnosti i slobode, te se nastojati zadržati na vrijednosti znanstvene spoznaje o kontradikcijama kapitalističkog načina proizvodnje, prema čemu se izvode tek tendencije koje omogućuju određeno povijesno kretanje u budućnosti. To proizlazi iz samih spoznajnih temelja historijskog materijalizma, prema kojima se ljudska spoznaja ne može do kraja približiti stvarnosti jer se kao objekt stalno preobražava posredstvom subjekta povijesti. A potencijal za konačno izmirenje subjekta i objekta, prema tome, nalazi se samo u onom subjektu čiji su interesi, definirani njegovim samim položajem, jednaki s općošću, odnosno univerzalnošću.

Vodeći se klasnim pristupom, pri emancipaciji neke identitetske odrednice uvijek će ostati strukturalna klasna eksploatacija koja se u konačnici sastoji u nemogućnosti samoodređivanja vlastite socijalne egzistencije. To ne znači da emancipacija proletarijata kao klase nužno sa sobom donosi i emancipaciju identiteta, ali stvara bitne preduvjete bez čega je samo identitetska borba uvijek nedostatna i isključivo parcijalna. Drugim riječima, u pogledu emancipacijskih politika pojam klase natkrijuje npr. pojam roda, ali to ne znači da klasna emancipacija nužno podrazumijeva rodnu, a to da rodna ne podrazumijeva klasnu, sudeći po ovome, ne treba posebno ni spominjati. O tome govori Ellen Meiksins Wood kada kaže:

Što onda sve ovo znači za izvanekonomske tekovine u kapitalističkom društvu i u socijalističkom projektu? Dozvolite mi da sumiram: kapitalističko strukturalno nerazlikovanje socijalnih identiteta ljudi koje eksploatira omogućava odbacivanje izvanekonomskih nejednakosti i opresija. To znači da dok kapitalizam ne može garantirati emancipaciju od, recimo, rodne ili rasne opresije, ne može ni uspjeh tih emancipacija garantirati iskorjenjivanje kapitalizma. U isto vrijeme, samo to nerazlikovanje izvanekonomskih identiteta čini kapitalizam djelomično učinkovitim i fleksibilnim u korištenju njih kao ideološkog pokrića... Što onda sa socijalizmom? Socijalizam po sebi ne garantira destrukciju historijskih i kulturalnih obrazaca ženske opresije ili rasizma. No, u tom pogledu čini dvije važne stvari, neovisno o ukidanju tih formi opresije koje muškarci i žene, crnci i bijelci, dijele kao pripadnici eksploatirane klase. Prvo, eliminirat će ideološke i ekonomske potrebe koje u kapitalizmu još uvijek služe rodnoj i rasnoj opresiji. Socijalizam će biti prvi društveni oblik otkada je klasnih društava čija će reprodukcija kao društvenoga sistema ugrožavati, a ne povećavati odnose i ideologije dominacije i opresije. I drugo, dopustit će reevaluaciju izvanekonomskih tekovina čija je vrijednost unižena kapitalističkom ekonomijom. Demokracija koju nudi socijalizam bazira se na reintegraciji "ekonomije" u politički život zajednice koja počinje podređivanjem demokratskog samoodređenja samih proizvođača (Wood, 1995: 283).

Dakle, Wood rješava problem "ekvivalencija" te odnosa između klasnih i identitetskih politika postavljajući stvari s obzirom na ideološku narav kapitalističkog načina proizvodnje. To je onaj "simptom" koji su postmarksistički teoretičari, bez obzira na vlastitu hiperteorijsku produkciju, uglavnom izostavljali ili svjesno previdali, a mi to možemo protumačiti kao strukturalno mjesto identitetskih opresija unutar kapitalističkog načina proizvodnje, pri čemu, konzekventno, usmjeravanje protiv samoga kapitalističkog načina proizvodnje znači i usmjeravanje protiv odnosa koji strukturalno zahtijevaju određene "izvanekonomske" forme opresije. Pono- vimo, to ne znači da razrješenje kontradikcija kapitalizma nužno sa sobom donosi i emancipaciju od identitetskih opresija, već samo tendencijalno postavlja uvjete i mogućnosti – jednako kao što nigdje nema ni neminovnosti same socijalističke preobrazbe društva bez obzira na kontradikcije kapitalizma.

Revitalizacija revolucionarnog subjekta univerzalnog karaktera ne predstavlja ništa drugo nego povratak na historijskomaterijalističku metodu koja je omogućila raskrinkavanje proturječnosti postmarksističkih teorija kao krajnjeg izraza osamostaljenja marksizma kao skupa ideja. Drugim riječima, historijski materijalizam, tj. znanost povijesti i kritička metoda, daje nam oruđe za demistifikaciju postojećih društvenih praksi (i u materijalnoj i u intelektualnoj sferi). Konstitucija revolucionarne subjektivnosti tako se vraća na historijska izvorišta koja su uopće omogućila kritiku postojećeg društva i anticipirala mogućnost nadilaženja njegovih proturječnosti. Zaključno, riječima Ellen Meiksins Wood:

Izvorna intencija historijskog materijalizma bila je osigurati teorijsko utemeljenje za interpretaciju svijeta s ciljem njegove promjene. To nije bio prazan slogan. On je imao vrlo precizno značenje. Značio je da je marksizam tražio partikularnu vrstu znanja, jedinstveno sposobnog za osvjetljavanje principa historijskoga pokreta te, barem implicitno, trenutke u kojima političko djelovanje može učinkovito intervenirati. To ne znači da je cilj marksističke teorije bio da otkrije “znanstveni” program ili tehniku političkog djelovanja. Umjesto toga, namjera je bila osigurati način analize naročito dobro opremljen da istražuje teren na kojemu se političko djelovanje mora odvijati (*ibid.*: 19).

LITERATURA

- Althusser, Louis. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos. Beograd.
- Anderson, Perry. 1985. *Razmatranja o zapadnom marksizmu*. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd.
- Bernstein, Eduard. 1981. “Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokracije”, u: Branko Caratan i dr. (ur.). *Revizionizam*. Globus. Zagreb.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic. 2011. “Nova planetarna vulgata”. *Diskrepancija*, God. 2 (br. 3): 45-48.
- Butler, Judith; Laclau, Ernesto; Žižek, Slavoj. 2007. *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Callinicos, Alex. 2004. *Antikapitalistički manifest*. Založba Sophia. Ljubljana.
- Carillo, Santiago. 1980. *Evrokomunizam i država*. Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske. Zagreb.
- Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978-1979*. Palgrave Macmillan. New York.

- Frank, Thomas. 2013. "Neprijateljski blizanci: Okupiraj Wall Street i Tea Party". URL: <http://lemondediplomatique.hr/neprijateljski-blizanci-okupiraj-wall-street-i-tea-party/>. Pristup: 19. srpnja 2018.
- Fraser, Nancy. 2012. "Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije", u: Miloš Jadžić i dr. (ur.). *Kriza, odgovori, levica*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 239-256.
- Fukuyama, Francis. 1994. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Gramsci, Antonio. 1959. *Izabrana dela*. Kultura. Beograd.
- Hall, Stuart. 2001. "Kome treba identitet?". *Reč*, God. 10 (br. 64): 215-233.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio. 2003. *Imperij*. Multimedijalni institut. Zagreb.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio. 2009. *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba Imperija*. Multimedijalni institut. Zagreb.
- Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press. London.
- Jameson, Frederic. 1991. *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso. New York.
- Keucheyan, Razmig. 2013. *The Left Hemisphere. Mapping Critical Theory Today*. Verso. New York.
- Klasić, Hrvoje. 2012. *Jugoslavija i svijet 1968*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- Krašovec, Primož. 2012. "Never trust a hipster – kritika kreativnog malograđanstva i koncepta nove klase", u: Miloš Jadžić i dr. (ur.). *Kriza, odgovori, levica*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 223-237.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso. London.
- Liotard, Jean-François. 2005. *Postmoderno stanje*. Ibis-grafika. Zagreb.
- Mandel, Ernest. 1981. *Kasni kapitalizam. Pokušaj marksističkog objašnjenja*. Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine. Zagreb.
- Marković, Goran. 2015. "Protesti u BiH između socijalnog i nacionalnog". *Novi plamen*, br. 20/21/22: 16-24.
- Marx, Karl. 1974. *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*. Naprijed. Zagreb.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1967. "Njemačka ideologija", u: *Rani radovi*. Naprijed. Zagreb.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1976. "Prilog kritici Hegelove filozofije prava", u: *Rani radovi*. Naprijed. Zagreb.
- Mirowski, Philip; Plehwe, Dieter (ur.). 2009. *The Road from Mont Pelerin*. Harvard University Press. Harvard.
- Poulantzas, Nicos. 1981. *Država, vlast, socijalizam*. Globus. Zagreb.

- Thomas, Peter. 2010. *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*. Haymarket Books. Chicago.
- Vercellone, Carlo (ur.). 2007. *Kognitivni kapitalizam. Znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Politička kultura. Zagreb.
- Vranicki, Predrag. 1975. *Historija marksizma, knjiga I*. Naprijed. Zagreb.
- Wood, Ellen Meiksins. 1995. *Democracy against Capitalism*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Wood, Ellen Meiksins. 1998. *The Retreat from Class. A New 'True' Socialism*. Verso. New York.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Arkzin. Zagreb.
- Žižek, Slavoj. 2006. *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*. "Šahinpašić". Sarajevo.
- Žižek, Slavoj. 2010. *Druga smrt neoliberalizma*. Fraktura. Zagreb.

Karlo Jurak

A HISTORICAL-MATERIALIST CRITIQUE OF POST-MARXISM: THE PROBLEM OF THE REVOLUTIONARY SUBJECT

Summary

Marxist theory, as all other theories, is subject to the consequences of the division of labour into the material and the mental one. In *The German Ideology* Marx marked this division as the first real division of labour in class societies. Regarding Marxism itself, the consequences of this division are very obvious especially within the phenomenon of so-called Western Marxism, but most of all in post-Marxist transformations. Therefore, the aim of this paper is to apply the method of historical materialism to post-Marxism itself and to describe and explain the transformations of revolutionary subjectivities which follow this mutation in Marxist theory. Before that, it is necessary to roughly outline the periodization of Marxism relying on some terms coined by Perry Anderson and, on that trajectory, to present post-Marxism as the second phase of Western Marxism. Thus, the central part of the paper focuses on the main characteristics of post-Marxism such as replacement of class politics with identity politics, the particularisation and fragmentation of social struggles, and their cooptation in the dominant socio-political framework. All of that is accompanied by remarks on some changes in the relations of production and the concomitant neoliberal turn in the economic, political and cultural agenda. In order to allow for a better understanding of it all, a short review of some post-Marxist forerunners and theoretical concepts which have noticeably influenced post-Marxist theories is offered. This is followed by explanations of the most prominent examples of the constitution of different revolutionary

subjectivities in some post-Marxist theories. Finally, the necessity of overcoming these particular positions and theoretically affirming universalism, including its practico-political importance and potentiality, is emphasized. This paves the way for the return to the historical sources of Marxism, which are what allowed for its auto-reflexivity in the first place.

Keywords: Marxist Theory, Post-Marxism, Historical Materialism, Revolutionary Subject, Western Marxism

Karlo Jurak je doktorand na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Kontakt: **Karlo Jurak**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb. E-mail: karlojurak@gmail.com